

TAMPEREEN YLIOPISTO

Paula Reuna

LEGENDAARISEN NÄYTTELIJÄN PALUU –
AARNE ORJATSALON SUOMEN VUODET 1929–1931

Historian sivuainetutkielma

Tampere 2010

Tampereen yliopisto

Historiatieteen ja filosofian laitos

REUNA PAULA: Legendaarisen näyttelijän paluu – Aarne Orjatsalon Suomen vuodet 1929 – 1931

Pro gradu - tutkielma, 54s.

Historia

Kesäkuu 2010

TIIVISTELMÄ

Näyttelijä Aarne Orjatsalo (1883–1941), aiemmin Riddelin, nousi jo nuorena legendaariseksi esiintyjäksi ja vaikuttajaksi suomalaisessa teatterielämässä. Hän sai kiittäviä arvosteluja esiintyessään uransa alkuvaiheessa Kansallisteatterissa keskeisissä rooleissa. Voittokulku jatkui Tampereella, jossa hän esiintyi sekä Tampereen Teatterissa että Tampereen Työväen Teatterissa. Hänen merkittäviä roolejaan olivat muun muassa Shakespearen Othello ja Hamlet sekä Gogolin Reviisorin päärooli. Orjatsaloa pidettiin alusta asti suurena lahjakkuutena. Hänen nimensä onkin jäänyt pysyvästi suomalaisen teatterihistorian suurimpien näyttelijöiden joukkoon.

Orjatsalon poliittinen toiminta ja skandaaleita synnyttäneet tapahtumat hänen elämässään saivat aikaan sen, että suhtautuminen häneen sekä hänen elinaikanaan että jälkipolvien historian ja teatterin tutkijoidenkin keskuudessa on ollut tunnepitoista. Orjatsalon legendaariseen kuvaan ovat vaikuttaneet loistava ura, poliittinen toiminta sekä hänen monesti valtavirrasta poikkeavat toimintatapansa. Orjatsalo oli tunnettu kaikissa kansankerroksissa, koska hän näytteli sekä porvarilliselle yleisölle että työväen näyttämöiden yleisölle. Teatterin valintahan oli 1900-luvun alkuvuosikymmeninä useimmiten poliittinen kannanotto, vaikka ohjelmistot usein muistuttivat toisiaan. Myös ajan tavan mukaiset teattereiden maakuntakiertueet sekä näyttelijän omat kiertueet tekivät Orjatsalosta tunnetun ympäri maata.

Sisällissotaan osallistuminen punaisten puolella vaikutti Orjatsalon elämään ja uraan merkittävästi. Sodan jälkeen hän siirtyi englantilaisten palvelukseen Muurmannin legioonaan. 1920-luvulla hän asui Englannissa ja Yhdysvalloissa, joissa hän työskenteli sekä teatterissa että muilla aloilla. Vuonna 1927 hän alkoi suunnitella paluuta Suomeen, minkä mahdollistivat Suomen lakiin säädetyt armahdulait. Vuonna 1929 Orjatsalo palasi maanpaosta Suomeen tarkoituksenaan jäädä tänne pysyvästi, mikä ei kuitenkaan onnistunut vaan hän palasi Yhdysvaltoihin vuonna 1931.

Orjatsalo on kirjattu suomalaisiin teatterihistorian yleisesityksiin merkittävänä näyttelijänä. Hänestä ei kuitenkaan ole tehty elämäkertaa, eikä hänen paluutaan ole tutkittu kovinkaan tarkoin. Suomeen paluu esitetään ikään kuin tupsahduksena. Halusin tutkia sitä, miten tuota paluuta valmisteltiin ja mikä sen mahdollisti sekä miten siihen Suomessa eri tahoilla suhtauduttiin. Tutkin myös sitä, mitä tapahtui ja miksi paluu epäonnistui sekä ketkä lopulta olivat Orjatsalon tukijoita, ketkä vastustajia. Koska Orjatsalon legendaarinen imago oletettavasti vaikutti merkittävästi näihin suhtautumistapoihin, esitän myös tutkielmani luvuissa kaksi ja kolme Orjatsalon legendan syntyä sekä hänen toimintaansa sisällissodan aikana.

Orjatsalon paluuseen suhtautumista tutkin virkavallan, lehdistön ja teatterimaailman eli teatterissa toimijoiden sekä yleisön että hieman myös muidenkin ihmisten kannalta. Tampere oli monessakin mielessä Orjatsalolle tärkeä kaupunki. Hän esiintyi maanpakonsa jälkeen kaikkein halukkaimmin juuri Tampereella, joten keskityn tapahtumiin siellä. Lehdistä valitsin tarkasteltavikseni tamperelaiset sanomalehdet, kokoomuslaisen Aamulehden sekä sosiaalidemokraattisen Kansan Lehden. Odotettavissahan oli, että suhtautuminen entiseen punakaartilaiseen olisi hyvin

kahtiajakoista, mikä näkyikin näiden sanomalehtien kirjoituksissa. Orjatsalon paluun valmistelua tutkin muun muassa hänen käymänsä kirjeenvaihdon avulla. Tärkeää alkuperäisaineistoa tutkimuksessani ovat myös Kansallisarkiston digitoima Etsivän keskuspoliisin Orjatsaloa koskeva henkilömappi sekä Kansan arkiston ja Teatterimuseon Teatteriarkiston tallentamat Orjatsaloa 1929 – 1931 työllistäneiden teattereiden pöytäkirjat, välikirjat sekä kirjeet.

Tutkimuskirjallisuuden lisäksi käytän lähdekirjallisuutena muun muassa aikalaismuistelmia, joista hahmotan suhtautumista Orjatsaloon. Orjatsalon legendaarisen kuvan syntyyn vaikuttivat paljon monet hänen aikanaan kirjoitetut teatterikritiikit ja muu häntä koskeva diskurssi. Tämä kaikki vaikutti siihen, miten hänen Suomeen paluunsa sisällissodan jälkeen sujui. Tarkastelen tutkielmassani myös kaunokirjallisuutta. Eila Pennasen sukunsa historiasta ammentavat romaanit sekä Orjatsalon itsensä ja Ain Elisabet Pennasen romaanit täydentävät muun kirjallisen aineiston antamaa kuvaa. Orjatsalon lähisukulaiset, hänen poikansa, edesmennyt Jarno Pennanen sekä pojanpoikansa Jotaarkka Pennanen ovat myös tallentaneet varteentottavaa tietoa näyttelijästä. Vaikka lähisukulaisten suhtautumiseen usein vaikuttavat subjektiiviset seikat, ovat sekä Jarno että Jotaarkka Pennanen asiantuntijoita teatterin alueella. Lisäksi he ovat molemmat tutkineet Aarne Orjatsalon vaiheita.

Orjatsalon paluun mahdollistivat hänen vaikutusvaltaiset, sosiaalidemokraattiset ystävänsä. Suomen Työväen Näyttämöliiton toimihenkilö Emanuel Lammi toimi sekä paluun käytännön järjestelijänä että Orjatsaloa palaamaan innostavana persoonana. Suomen työväen näyttämöt ottivat Orjatsalon avosylin vastaan, merkittävimpänä niistä Tampereen Työväen Teatteri. Sosiaalidemokraattien leirissä Orjatsaloa tuettiin. Vaikutusvaltaisimpia tukijoita olivat hänen puolestaan vuoden 1929 oikeudenkäynnissä puhuneet entinen pääministeri Väinö Tanner sekä lääkintöhallituksen pääjohtaja Hannes Ryömä.

Etsivä keskuspoliisi oli koettanut jäljittää häntä pitkin 1920-lukua. Kun tieto näyttelijän Suomeen paluusta tuli, käynnisti valtiollinen poliisi melkoisen koneiston. Etsivät alkoivat kuulustella ihmisiä ympäri Suomea löytääkseen todisteita, joiden avulla Orjatsalo voitaisiin tuomita huhutuista hirmuteoista sisällissodan aikana. Todisteita ei kuitenkaan löytynyt, ja niinpä vuonna 1929 käydyssä oikeudenkäynnissä todettiin, ettei Orjatsalo ollut syylistynyt mihinkään armahduslakien ulkopuolella olevaan toimintaan.

Orjatsalon paluu tapahtui entiselle, tunnetulle punakaartilaiselle mahdollisimman epäedulliseen aikaan. 1920-luvun loppu oli nousevan oikeistolaisuuden aikaa. Orjatsalolla oli paljon vastustajia. Kokoomuslainen Aamulehti ei suostunut kirjoittamaan Orjatsalon teatterinäytöksistä mitään, mutta antoi sen sijaan äänen häntä paheksuville kirjoittajille. Orjatsalon teatterinäytöksiä häirittiin. Häntä uhkailtiin, todennäköisesti Lapuan liikkeen taholta. Huolimatta Työväen Näyttämöliiton ja sosiaalidemokraattien tuesta ei Orjatsalon erittäin lupaavasti alkanut paluu sujunutkaan enää toivotulla tavalla. Orjatsalon yksityiselämäkin kärsi, alkoholin liialliseen käyttöön taipuvainen näyttelijä joutui vaikeuksiin Helsingin Työväen Teatterin johtajan työssään 1930–1931. Lainsäädäntö sekä taloudellinen lama kiristivät työväen teattereiden olot äärimmilleen. Kaikki tämä oli liikaa Orjatsalolle, joka päätyi palaamaan Yhdysvaltoihin vuonna 1931. Suomen vuodet 1929–1931 olivat taiteellisesti luomisvoimaiselle näyttelijälle kokonaisuudessaan pettymys, josta hän ei täysin toipunut koskaan.

SISÄLLYSLUETTELO

1. JOHDANTO.....	1
1.1. Legendaarisen näyttelijän paluu.....	1
1.2. Aiempi tutkimus.....	3
1.3. Käyttämäni lähteet.....	5
2. ORJATSALOSTA TULEE KUULUISA JA KIISTELTY.....	8
2.1. Herrasnuorukaisesta lahjakkaaksi mutta kiistellyksi näyttelijäksi.....	8
2.2. Nuori näyttelijä päärooleissa – skandaalimainekin lisääntyy.....	10
3. PROLOGI : NÄYTTELIJÄ JA SISÄLLISSOTA.....	13
3.1. Teatterinjohtajana sisällissodan kynnyksellä.....	13
3.2. ”Kiihoittaja”.....	15
3.3. Karkulainen ja murhamies?.....	16
3.4. Englantilaisten palveluksessa.....	20
4. HYVÄSTI YHDYSVALLAT.....	22
4.1. Alaric Arnee suunnittelee paluuta	22
4.2. Paluu Suomeen vahvistuu.....	24
4.3. Kuulusteluja ja teatterinäytöksiä.....	26
5. KOTIMAASSA.....	30
5.1. Ensimmäinen näytös: hurmioitunutta ylistystä ja kiihkeitä tunteita.....	30
5.2. Toinen näytös: taiteellisista voitoista huolimatta tunnelma kääntyy ikäväksi.....	33
6. EPILOGI: MIKSI ORJATSALO EI JÄÄNYT SUOMEEN?.....	37
6.1. Suomen sisäpoliittinen ilmasto.....	37
6.2. Henkilökohtaiset syyt	40
6.3. Lopullinen lähtö.....	41

7. VELJET JA VIHOLLISET.....	43
7.1. Vihaa ja syrjintää.....	43
7.2. Tukea ja ylistystä.....	45
LÄHDE- JA KIRJALLISUUSLUETTELO.....	48
LIITE : HENKILÖLUETTELO.....	52

1. JOHDANTO

1.1. Legendaarisen näyttelijän paluu

Erikoisen näkyvä hahmo oli Aarne Orjatsalo – mies, jonka elämänvaiheet alusta pitäen ja loppuun saakka olivat poikkeukselliset ja suurta huomiota herättävät. Niin paljon kuin hänestä onkin kiistelty, on toki myönnettävä, että hän omalla alallaan oli suuri lahjakkuus, näyttelijä Jumalan armosta, niin kuin kulunut sanonta kuuluu. Voimme olla varmoja, että jos hän nuorukaisena olisi pyrkinyt oppilaaksi mihin eurooppalaiseen teatteriin tahansa, hänet olisi hyväksytty, niin loistava ilmestys hän oli ulkomuotonsa, temperamenttinsa ja myös nopean älynsä puolesta. Suurissa oloissa hänestä olisi kai kehittynyt lähinnä demoninen rakastaja, hurmaava viettelijä, lumoava konna, vaikka hän meillä joutuikin myös muunlaisiin tehtäviin. Lumoava hän oli, eräällä tavalla kai suurin valloittaja, mitä suomalaisella teatterilla koskaan on ollut.¹

Aarne Orjatsalo (13.10.1883 – 1.1.1941) oli yksi aikakautensa huomatuimpia ja voimakkaimpia tunteita herättäneitä näyttelijöitä: kuluneen sanonnan mukaan hän oli legenda jo eläessään. Hän sai jo nuorena merkittäviä rooleja sekä tunnustusta näyttelijänä.² Hänen voittokulkunsa näyttelijänä jatkui hänen uransa loppuun asti. Kuitenkin hänen yksityiselämäänsä ja uraansa liittyvät tapahtumat saivat usein skandaalin käryistä huomiota, sillä Orjatsalo ei missään elämänsä vaiheessa kuulunut keskittien kulkijoihin. Usein hänen omat elämänratkaisunsa ja luonteenpiirteensä vaikuttivat siihen, että hän herätti huomiota aikalaisten keskuudessa.³ Sisällissotaan osallistuminen punaisten puolella johti Orjatsalon vuosiksi maanpakoon ja teki hänestä 1920–1930 -lukujen Suomessa ainakin virkavallan sekä valkoisen Suomen näkökulmasta epäilyttävän henkilön.⁴

Tutkimuksessani keskityn tämän maineikkaan näyttelijän vaiheisiin 1920-luvun lopusta 1930-luvun alkuun, jolloin hän päätti palata Suomeen oltuaan useita vuosia maanpaossa ulkomailla. Tutkin sitä, miten kuuluisa näyttelijä, entinen punakaartilainen ja kiistelty persoona otettiin vastaan eri tahoilla kotimaassaan ja miksi hän kuitenkin lopulta palasi jälleen takaisin Yhdysvaltoihin. Oletettavasti myös Orjatsalon legendaarinen maine vaikutti siihen, miten hänet otettiin vastaan eri tahoilla. Tätä osin ristiriitaista mainettaan Orjatsalo oli kasvattanut jo nuoresta lähtien, joten voidaan olettaa, että hänen palattuun maanpaosta Suomeen, vaikkakin yli kymmenen

---

¹ Salmelainen 1963, s.49.

² Aspelin-Haapkylä 1909, s.193; Hohenthal-Antin 1979, s. 13 – 15; Salmelainen 1946, s.49 – 50.

³ Salmelainen 1963, s.51 – 58 sekä s.79 -86.

⁴ Kuulustelupöytäkirja 5.3.1929, Valpo I, s. 85, EK, KA.

vuoden kuluttua, hän herätti runsaasti huomiota. Tutkimukseni keskiössä on Aarne Orjatsalon paluu Suomeen maanpakonsa jälkeen vuonna 1929, tuon paluun valmistelu sekä päättymisen. Tutkimukseni on arvokas tapaustutkimuksena ja kertoo aikakautensa ilmapiiristä muutenkin kuin kulttuurihistorian tasolla. Tutkimuksessani yhdistyy teatterihistoria sekä poliittinen historia.

Selvitän Orjatsalon Suomeen paluuta keväällä 1929, paluun valmistelua sekä näyttelijän toimintaa Suomessa vuosina 1929–1931, siihen suhtautumista sekä syitä näyttelijän lähtöön Suomesta 1931. Tarkoitukseni on rakentaa Orjatsalon Suomeen tulosta ja päätyemisestä palaamaan Yhdysvaltoihin yhtenäinen kertomus, joka vastaa seuraaviin kysymyksiin:

Miksi Orjatsalo palasi Suomeen 1929? Miten hän paluutaan valmisteli? Ketkä tuohon valmisteluun osallistuivat? Miksi Orjatsalo kuitenkin päätyi muuttamaan takaisin Yhdysvaltoihin 1931?

Miten Orjatsalon paluuseen ja toimintaan Suomessa vuosina 1929–1931 suhtauduttiin? Tätä tarkastelen virkavallan, lehdistön ja teatterimaailman (= kriitikoiden ja teatteriväen sekä myös tavallisen yleisön) kannalta.

Ketkä lopulta olivat Orjatsalon tukijoita, ketkä vihollisia?

Painotan tapahtumia Tampereella sekä tamperelaisen lehdistön ja teatterimaailman suhtautumista, koska Tampere oli monestakin syystä Orjatsalolle tärkeä kaupunki, mikä tulee esille hänen vaiheitaan esittelevässä luvussa. Koska kuitenkin etenen kronologisesti, otan mukaan näyttelijän toiminnan myös muualla.

Se, miten Suomeen palaavaan näyttelijään suhtauduttiin, määräytyi paljolti jo Orjatsalosta aiemmin muotoutuneen kuvan perusteella. Orjatsalo oli jo ennen 25. ikävuottaan legendaarisessa maineessa oleva aikansa julkisuuden henkilö. Hänen osallistumisensa sisällissotaan punaisten puolella oli kuitenkin yksittäisistä tekijöistä nähdäkseni hänen elämäänsä eniten vaikuttanut tekijä. Koska oli odotettavissa, että suhtautuminen punaisten puolella sisällissodassa toimineeseen näyttelijään oli kahtiajakoista, selvitän tutkimukseni alussa myös Orjatsalon osuutta sisällissodassa ja siitä annettua kuvaa historiankirjoituksessa. Ennen sitä tulen kuitenkin esittelemään sekä Orjatsalon uraa näyttelijänä että hänen muita elämänvaiheitaan, sillä juuri nuo molemmat vaikuttivat siihen, että hänen persoonastaan muodostui värikäs ja mieliinpainuva julkisuuskuva. Tämä

kuva oli niin syvään juurtunut, että se vaikutti osaltaan siihen, miten maanpaosta Suomeen palaava näyttelijä lopulta otettiin vastaan.

1.2. Aiempi tutkimus

Suomalaiset teatterihistorian nykytutkijat mainitsevat poikkeuksetta Aarne Orjatsalon tämän aikakaudesta kirjoittaessaan, mutta hänestä ei ole tehty perusteellista tutkimusta saati kirjoitettu elämäkertaa. Tähän kiinnitti huomionsa myös muun muassa Lauri Meri Tauno Palo -elämäkerrassaan.⁵ Vastaan tähän huutoon. Harvalukuisissa suomalaisen teatterin yleisesityksissä sekä Orjatsaloa työllistäneiden teattereiden historioissa hänet nostetaan teatterihistoriamme lahjakkaimpien tähtiesiintyjien joukkoon unohtamatta kuitenkaan mainita näyttelijän poliittisia mielipiteitä ja osallistumista sisällissotaan punaisten puolella.⁶ Helsingin Työväenteatterin historiikin (1982) kirjoittanut Matti Aro toteaa Orjatsaloa ”täysin perustein” pidetyn 1.maailmansodan edellä ”yhtenä maamme parhaimmista – monet sanoivat parhaimpana – näyttelijöistä.” Aro kuvailee myös Orjatsalon värikästä imagoa:” Hän oli omalaatuisen atmosfäärin aina katsomoissa synnyttänyt levoton taiteilijasielu ja pohjimmiltaan hyvä ihminen, joka tunsi sekä näyttämön että elämän perusteellisesti.”⁷

Suomalaisen teatterin yksi suurista vaikuttajista oli Eino Salmelainen (1893–1975), alun perin Aamulehden teatterikriitikko ja sittemmin teatterinjohtaja mm. Tampereen teatterissa 1925–1934. Hänen teatterihistoriaa käsittelevä muistelmateoksensa *Parivaljakko* vuodelta 1963 keskittyy Tampereen teatterin ja Tampereen Työväen Teatterin keskinäisen rinnakkaiselon kuvaamiseen ja on useimpien teatterihistorian nykytutkijoiden lähdeluetteloissa. Salmelaisen antama värikäs kuva Orjatsalosta ei ole voinut olla vaikuttamatta nykyhistorioitsijoihinkaan. Salmelainen kuvaa Orjatsalon Rafael Koskimiestä mukailien nietzscheläisen yli-ihmismoraalin soveltajana ja viittaa tämän suhteeseen Ain´Elisabet Pennaseen sekä näyttelijän suurielkeiseen tyyliin myös yksityiselämässään.⁸ Tampereen Työväen Teatterin kolmeosaisen historiikin (1991 –2004) kir-

---

⁵ Meri 2008.

⁶ Paavolainen ja Kukkonen 2005; Rajala 1991, 1995, 2001; Veltheim ja Koski 1988,

⁷ Aro 1982, s.46.

⁸ Salmelainen 1963, s. 53 – 54.

joittanut Panu Rajala luonnehtii Orjatsaloa ”boheeminäyttelijäksi”, ”kumoussankariksi”⁹ ja elämäntavoiltaan holtittomaksi henkilöksi.¹⁰ Rajalan kevyt tyyli vetoaa lukijan mielikuvitukseen. TTT:n jättänyt ja Yhdysvaltoihin muuttanut Lempi Kari liitetään romanttisesti Suomeen palanneeseen Orjatsaloon, kuitenkin vain juoruissa, joita ”Kaupungilla tiedettiin pian varmasti [...]”. Rajala halunnee esimerkillä kuvata teatteriväkeä oivana juoruilun kohteena mutta myös viitata Orjatsalon naisten viettelijän maineeseen.¹¹ Orjatsalon paluuta vuonna 1929 TTT:n näyttämölle Rajala ei malta olla kuin ohimennen paheksumatta: [...] eikä ihme, että monet kaupunkilaiset kummastelivat väkivaltarikoksista edelleen epäillyn näyttelijän nopeaa ja miltei hullaantunutta arvonalautusta.”

Melko tuoreessa Paavolaisen ja Kukkonen teatterihistorian yleisesityksessä (2005) Orjatsaloa kuvailaan ”sankari- ja hurmurihahmoksi” sekä radikalisoituneeksi yläluokan nuorukaiseksi, joka kuitenkin säilytti ”aristokraattisen käytöksen”.¹² Ainoastaan tiukasti faktoissa pysyttelevän Lauri Meren Orjatsalo-kuvasta ei löydy tuon kaltaisia dramaattisia kuvailuja. Sen sijaan hänen Tauno Palo -elämäkerrassaan (2008) on pitkä ja tähänastisista nykytutkijoista kattavin esitys Aarne Orjatsalon vaiheista. Meri pyrkii selvästi antamaan Orjatsalosta kiihkottoman ja asiallisen kuvauksen.¹³ Helsingin Työväenteatterin historiasta kirjoittanut Matti Aro kuvaa Orjatsalon ”legendaarisena näyttelijähahmona” puuttumatta tämän skandaalimaineeseen.¹⁴ Koiton näyttämön historiaa (1985) tutkinut Pirkko Koski esittää Orjatsalon aikalaisnäyttelijä Wilho Ilmarin suulla hienoista kritiikkiä Orjatsalon jälkimaineeseen:” [...] ja kun ihmisen kylkeen liimataan etikettejä juoppo, kommunisti, varokaa, niitä on vaikea pestä pois.”¹⁵ Pirkko Koski on tutkinut Hella Wuolijoen elämää sekä tämän näytelmätuotantoa (2000), ja hänen tutkimusotteessaan on nähtävissä selvästi pyrkimys ymmärtää tutkimansa historiallisen henkilön toimintaa tämän taustasta käsin.¹⁶ Orjatsalosta ei tämäntyyppistä tutkimusta valitettavasti ole tehty, vaan hänestä muodostunut kuva on sikäli pinnallinen, että näyttelijän oletetaan ikään kuin näyttelevän joka paikassa seuraten jotakin käsikirjoitusta. Kuitenkin Orjatsalo oli persoona, jonka toimia säätelivät paitsi hänen aatemaailmansa ja saamansa kasvatus sekä ajan yleiset olosuhteet.

---

⁹ Rajala 1995, s. 159.

¹⁰ Rajala 1991, s. 235.

¹¹ Rajala 1995, s. 163.

¹² Paavolainen ja Kukkonen 2005, s. 77.

¹³ Meri 2008, s. 116 – 128.

¹⁴ Aro 1982, s. 46 – 49.

¹⁵ Koski 1986, s. 89.

¹⁶ Koski 2000.

Teatterihistorioitsijat ja tutkijat ovat saaneet Orjatsalon vaiheista dramaattisia tarinoita teoksiinsa. Monet heistä kirjoittavat näyttelijästä voimakkain sanakäantein unohtamatta Orjatsalon poliittista leimautuneisuutta ja värikästä julkisuuskuva – Orjatsalo oli todellakin aikansa ”julkkis”. Yhteinen piirre näissä teksteissä on myös se, että puhuttaessa Orjatsalon maanpaon jälkeisestä paluusta Suomeen vuonna 1929 esitetään se poikkeuksetta ikään kuin tupsahduksena: Orjatsalo palasi Suomeen helmikuussa 1929. Näin tekevät niin Panu Rajala kuin Lauri Merikin, samoin Pirkko Koski, Matti Aro sekä Orjatsalon aikalainen Eino Salmelainen. Selvittämisen arvoinen aukko Orjatsalon vaiheiden tutkimuksessa onkin mm. Orjatsalon Suomeen paluun valmistelu. Näyttelijän paluuta ei muutenkaan ole käsitelty teatterihistorioissa lyhyitä mainintoja lukuun ottamatta. Teatterihistorian yleisesityksissä näkyy pyrkimys keskittyä vain puhtaasti näyttelijän työn taiteelliseen ja teatterihistorialliseen merkitykseen, kun on kyse yksittäisistä näyttelijöistä.

1.3. Käyttämäni lähteet

Orjatsalon Suomeen paluun valmistelu yksityiskohtineen alkoi valjeta Työväen arkiston ja Suomen Työväen Näyttämöiden Liiton avulla. Orjatsalohan oli Työväen Näyttämöiden Liiton (= TNL) perustajajäseniä¹⁷, mistä sain idean koettaa selvittää hänen vaiheitaan kyseisen liiton arkistopapereista, mikä johtikin tulokseen. Löysin Orjatsalon ja ystävänsä Emanuel Lammin¹⁸ välisen kirjeenvaihdon, joka koski juuri näyttelijän toimia Suomeen paluun valmistelemiseksi. Muilta osinhan Orjatsalon Suomeen paluu on painetuista lähteistä tuttu, vaikkakin useimmiten niukasti ja mielestäni toisinaan jopa hieman harhaanjohtavasti esitetty.

Etsivä keskuspoliisi (Valtiollinen poliisi) jäljitti Orjatsalon vaiheita sisällissodan loputtua aina näyttelijän kuolemaan asti, mistä Kansallisarkisto on digitoinut laajan henkilömappin. Tämä mappi auttoi myös omalta osaltaan selvittämään Orjatsalon Suomeen paluun vaiheita sekä antoi kuvaa näyttelijän toimista sisällissodan aikana. Orjatsalon henkilömappi lähdemateriaalina kuvasti mielestäni juuri sitä Orjatsaloon liittyvää salaperäisyyttä, josta hänen legendan maineensa oli kasvanut. Materiaalisesti selkeintä lähdeaineistoa olivat Orjatsalon kuulusteluista ja oikeudenkäynnistä vuodelta 1929 laaditut pöytäkirjat. Monenlaiset muistiinpanolaput, joita Etsivän keskuspoliisiin (= EK) etsivät olivat tehneet saamiensa vihjeiden ja niiden tarkistuksen perusteella,

---

¹⁷ Oittinen 1991, s.46 – 47. TNL:n perustamisvuoden asiakirjoja ei ole arkistoitu, koska ne ovat sisällissodan aikana hävinneet.

¹⁸ Ks. liitteen henkilöluettelo.

olivat sen sijaan paitsi ulkoasultaan (usein epäselvällä käsialalla kirjoitettuja) myös irrallisuutensa vuoksi hankalia tulkita.

Yhteinen viesti Etsivän keskuspoliisin kansion sisältämästä materiaalista oli kuitenkin se, että Orjatsalo oli henkilö, josta kernaasti esitettiin voimakkaan tunneperäisiä lausuntoja, liki huhuja, joiden totuusarvoa ei kuitenkaan saatu selville. Myös kuulustelujen luonne on tietenkin usein se, että kuulusteltava yrittää ikään kuin kiemurrella irti syytteistä ja kertoa asiat itselleen edullisimmin sekä vaikenee asioista, jotka hankaloittavat hänen asiaansa. Näin ollen mitään suoria johtopäätöksiä ei voi useinkaan tehdä.

Teatteriarkisto, Kansan arkisto sekä Tampereen kaupunginarkisto kokoelmineen ovat auttaneet selvittämään näyttelijän toimintaa eri teattereissa. Koiton näyttämön, Sörnäisten Työväen Teatterin (myöhemmin Helsingin Työväen Teatteri) sekä Tampereen Työväen Teatterin johtokuntien pöytäkirjat, henkilökunnan välikirjat (lähinnä näyttelijän kanssa tehdyt kirjalliset sopimukset) sekä tilastot, työjärjestykset ja kirjeet ovat lähdemateriaalia, jonka avulla olen voinut valottaa Suomeen palanneen Orjatsalon ja teattereiden suhdetta. Lisäksi Tampereen kevään 1929 tapahtumista sain vahvistavaa tietoa Tampereen kaupunginhallituksen pöytäkirjoista. Koska painotan tapahtumia Tampereella sekä tamperelaisen lehdistön ja teatterimaailman suhtautumista, painotuu tutkimuksessani myös Tampereen Työväen Teatterin alkuperäismateriaalin käyttö. Koska kuitenkin etenen kronologisesti, otan mukaan näyttelijän toiminnan myös muilla paikkakunnilla

Tamperelaisista lehdistä valitsin kokoomuslaisen Aamulehden sekä sosiaalidemokraattisen Kansan Lehden tarkastellakseni ennen kaikkea teatteriväen ja muutaman mielipidekirjoituksen avulla myös muidenkin lukijoiden suhtautumista Orjatsaloon, koska odotettavissahan oli, että entiseen punakaartilaiseen suhtautuminen olisi hyvin kahtiajakoista. Valitsemissani lehdissä on siis yhteisenä piirteenä sama paikallinen konteksti mutta erona eri puoluesidonnaisuus. En tee systemaattista lehdistötutkimusta, mutta olen kuitenkin käynyt läpi kaikki Kansan Lehden ja Aamulehden Orjatsaloon viittaavat jutut näyttelijän Suomeen tulosta TTT:n kiinnityksen päättämiseen kesällä 1929 asti. Viittaani niihin sikäli, kuin ne tutkimuskysymyksiäni valaisevat.

Orjatsaloo näyttelijänä sekä persoonana lähestyn aikalaiskritikoiden sekä hänet tunteneiden ihmisten teksteistä esiin tulevien näkemysten avulla. Tällaisia olivat Eino Salmelainen, Tauno

Palo, Heikki Välisalmi sekä Jarno Pennanen.¹⁹ Näistä kolmella ensiksi mainitulla oli Orjatsaloon ammatillinen suhde. Palon ja Orjatsalon suhde oli pitkälti opettaja–oppilas - tyyppinen suhde, ja Välisalmi ja Orjatsalo olivat myös ystäviä keskenään. Jarno Pennanen analyysit isästään ovat vakuuttavaa luettavaa, sillä hän tunsi teatteri- ja kulttuurimaailman äärimmäisen hyvin, koska oli itsekin kirjailija, esiintyjä ja toimittaja.²⁰ Myös Orjatsalon pojanpoika teatteriohjaaja Jotaarkka Pennanen on tutkinut isoisänsä historiaa sukunsa perhearkiston avulla sekä itse keräämänsä aineiston avulla. Sain hänen tuoreesta muistelmateoksestaan (2010) sekä puhelinhaastattelusta jotakin uutta tietoa, enimmäkseen kuitenkin täydentävää.

Työvään arkiston muistitietokokoelma tarjosi mielenkiintoista haastattelumateriaalia. Joukossa oli paitsi aktiivisen poliittisen toimijan Arvo ”Poika” Tuomisen myös niin sanottujen tavallisten ihmisten haastatteluja. Tuomisen haastattelu valaisi Orjatsalon toimintaa sisällissodan aikana. Muista haastatteluista käy ilmi, miten Orjatsaloon suhtauduttiin niin sanotun tavallisen kansan keskuudessa. Orjatsalo oli mitä ilmeisimmin hyvin tunnettu julkisuuden henkilö tuolloin kaikissa kansan kerroksissa.

Tutkimukseni etenee kronologisesti Orjatsalon maanpaosta paluun suunnitteluvaiheesta Suomessa olovuosien 1929–1931 loppuun asti. Hahmotan myös Orjatsalon maanpakoa edeltäviä vaihteita lähinnä liittyen hänen toimintaansa sisällissodassa. Nykytutkijoiden teksteistä hahmotan lähinnä sitä, miten he suhtautuvat Orjatsalon poliittiseen leimaan. Orjatsalon poliittinen leima on todella vahva, ja hänen poliittiset ratkaisunsa varsinkin sisällissotaan liittyen ovat vaikuttaneet voimakkaasti hänen vaiheisiinsa sekä ihmisten suhtautumiseen häneen. Tämän vuoksi on välttämätöntä käsitellä Orjatsalon toimia sisällissodassa. Juuri sisällissotaan liittyvät tapahtumat vaikuttivat selvimmin tutkimukseni painopisteenä olevaan Suomeen paluuseen. Lähteinä on teatterihistorioitsijoiden tekstejä mutta myös paikallis- ja erikoishistoriaa koskevia teoksia sekä tietenkin edellä mainittu Etsivän keskuspoliisin kansio.

---

¹⁹ Katso liitteen henkilöluettelo.

²⁰ Katso liitteen henkilöluettelo.

2. ORJATSALOSTA TULEE KUULUISA JA KIISTELTY

2.1. Herrasnuorukaisesta lahjakkaaksi mutta kiistellyksi näyttelijäksi

Aarne Alarik Riddelin oli metsänhoitaja Karl Alaric Riddelinin (1858 – 1934) ja Anna Aline Riddelinin, o.s. Braxén (1859 – 1942) ainoa poika. Hän syntyi varakkaaseen virkamiesperheeseen. Simossa 1883 ja kuoli New Yorkissa 47 vuoden ikäisenä. Riddelinin suvun miehet olivat opiskelleet yliopistossa jo 1700-luvulta lähtien ja vähitellen vaurastuneet.²¹ Agathon Meurman oli Aarnen isän eno. Aarnen isä oli luonteeltaan hyvin tiukka ja täsmällinen, jopa pikkumaisuuteen saakka. Isänsä kanssa Aarnella oli huonot välit jo nuoruusvuosinaan, koska isä olisi halunnut hänet muille aloille kuin teatterin ja kulttuurin pariin. Äiti Aline sen sijaan oli ylpeä pojastaan, sillä äiti oli itsekin taiteilijasukua. Hänen äitinsä Olivia Braxénin o.s. Lundahlin veli Arthur Lundahl oli näyttelijä, ja Braxénin sisaruksissa oli myös paljon näyttelijöitä. Aarnen äidin veli oli papin koulutuksen saanut Hjalmar Braxén, joka perusti vapaakirkon. Aarne lähetettiin jossakin lapsuutensa vaiheessa Hjalmar Braxénin luo ”oppimaan kirjansidontaa ja ehkä muutakin”.²² Siellä hän oppi todennäköisesti enonsa tavoin kulkemaan päättäväisesti omaa tietään.

Aarne Riddelinin äiti oli Eino Leinon sanoin ”kookas ja komea ilmestys”, jota ihailtiin vielä tämän nuoruusvuosienkin jälkeen. Ilmeisesti Aarne peri ulkomuotonsa paljolti äidiltään. Kuvien perusteella hän muistuttaa todella paljon äitiään ja on eittämättä miellyttävän näköinen. Hän syntyi melkein kuusikiloisena ja kasvoi nopeasti. Hänen synnyinkuntansa Simon asukkaat olivat kuulemma huokailleet hänen äidilleen: ”Ajattele, jos hän kasvaa niin suureksi, että häntä täytyy näyttää rahasta!” Aarne Orjatsalosta kasvoi 196 senttimetriä pitkä.²³ Tuona aikana häntä varmasti pidettiin melkoisena ilmestyksenä, koska ihmisten keskipituus oli nykyistä paljon alhaisempi.

Aarnen lapsuudenkodin ilmapiiriä on selvästi leimannut kireä tunneilmasto isän ja pojan välillä sekä äidin varaukseton rakkaus ja ihailu. Aarne oli siis yksityiselämässäänkin tottunut luovimaan ristiriitaisten tunteiden välissä.²⁴ Erimielisyydet suomettarelaisen isän kanssa kärjistyivät vuonna 1906, kun perhe vaihtoi Suomalaisuuden liiton innostamana Riddelin-nimen Ritarisaloksi.

---

²¹ Jotaarkka Pennanen 2010, s. 193.

²² Pennanen 1970, s. 58 – 59 sekä numeroimattomat kuvasivut.

²³ Pennanen 1970, s. 58 – 59 sekä numeroimattomat kuvasivut.

²⁴ Pennanen 1970, s. 58 – 59. Jarno Pennanen oli lapsena isovanhempiensa luona jonkin aikaa ja on kertonut muistelmissaan muun muassa isoisänsä äärettömästä tarkkuudesta ja ankaruudesta ja isoäitinsä varauksettomasta rakkaudesta poikaansa kohtaan.

Suomi oli keisarin vallan alla. Poika näki nimessä poliittista symboliikkaa ja vaihtoi myöhemmin sosiaalidemokraattina oman nimensä mielenosoituksellisesti Orjatsaloksi.²⁵

Huolimatta isänsä päinvastaisista toiveista Aarne Riddelin päätti suunnata kokonaan teatterialalle. Päätäväisenä, nuorena kapinallisena Aarne lopetti keskikoulun 1901 mennäkseen näyttelmään Viipurin Suomalaiseen Maaseututeatteriin mutta siirtyi jo samana vuonna Suomalaiseen Teatteriin, jonka teatterikoulun samalla kävi.²⁶ Oliko päätös teatterialasta osaksi kapinaa isää vastaan, kuten mainitsemani nimenmuutoskin?

Suomalainen Teatteri muutti nimensä Kansallisteatteriksi. Nuori Riddelin ei joutunut tyytymään sivurooleihin vaan sai näkyviä rooleja liki alusta asti: Kansallisteatterin avajaisten kunniaksi huhtikuussa 1901 järjestetyssä *Pohjolan häät* -näytelmässä Riddelin esitti Lemminkäistä ja oli näytelmän ohjelmalehtisen henkilöluettelossa mainittu neljäntenä.²⁷ Pääroolien esittäjistä Aspelin-Haapkylä mainitsee neljän muun lisäksi Riddelinin saaneen ”muita enemmän tunnustusta”.²⁸ *Siunauksen toivo* -näytelmässä keväällä 1903 hän ”loi taiteellisesti hallitun nuoren rajupään luonnekuvan, jota yleisesti pidettiin esittäjälleen melkoisena aluevalloituksena.”²⁹ Aarne Riddelin oli siis jo 20-vuotiaana enemmän kuin tavallinen rivinäyttelijä.

Kansallisteatterista nuori, lahjakas näyttelijä joutui kuitenkin eroamaan epäiltynä näyttelijätoverinsa turkin varastamisesta. Todennäköisimpänä syynä saattoi olla nuorukaisen liittyminen työväenpuolueeseen.³⁰ Aarne Orjatsalo liittyi Sosialidemokraattiseen puolueeseen vuonna 1903 Forssan puoluekokouksen yhteydessä.³¹ Hän saattoi siis jo näin varhaisessa vaiheessa joutua kärsimään poliittisista mielipiteistään. Tämän tulkinnan puolesta puhuu myös se, että ennen erottamista Orjatsalo oli kuitenkin jo saanut sattuneen turkkiasian sovittua asianomaisen kanssa.³² Se, että ylempien kansanluokkien nuoret miehet omaksuivat vasemmistolaisia aatteita, saattoi varmaankin heidän kotipiirissään olla järkytys, kuten mitä todennäköisimmin Orjatsalonkin ko-

---

²⁵ Pennanen 1970, s. 57 – 58. Tarkkaa nimenvaihdon ajankohtaa en ole saanut selville.

²⁶ Pohjola

²⁷ Aspelin- Haapkylä 1909, s. 186.

²⁸ Aspelin-Haapkylä 1909, s. 193.

²⁹ Koskimies 1953, s. 77.

³⁰ Meri 2008, s. 116 – 117; Pennanen 2010, s. 192. Vuonna 2010 muistelmansa julkaissut Orjatsalon pojanpoika Jotaarkka Pennanen on tutkinut isoisänsä vaiheita kotiarkistonsa ja sukunsa arkiston avulla.

³¹ Meri 2008, s. 117; Pennanen 2010, s. 193.

³² Henkilökohtainen tiedonanto Orjatsalon pojanpoika Jotaarkka Pennaselta 28.4.2010. Pennanen on sukunsa yksityisarkiston avulla paljon tutkinut isoisänsä vaiheita. Tätä tulkintaa puoltaa myös mielestäni se, että Orjatsalo päätettiin melkein ottaa takaisin Kansallisteatteriin myöhemmin, mutta päätös peruttiin: Koskimies 1953, s. 298 ja s.304. Mikäli erottamisen syy olisi ollut pelkkä Salmelaisenkin Parivaljakossaan (1963, s. 51.) ”poikamaiseksi kepposeksi” leimaama turkkijupakka, olisi näyttelijä varmaankin vakinaistettu myöhemmin uudestaan.

tona.³³ Kuitenkin yläluokan nuorten miesten radikalisoituminen oli tuolloin melko tavallista. Työväen liike sai heistä innokkaita puhujia ja kirjoittajia ja nuorukaiset taas työväen avulla tiettyä asemaa kasvavan työväen liikkeen avulla.³⁴

2.2. Nuori näyttelijä päärooleissa – skandaalimaineikin lisäänty

Tampereen Teatteria (= TT) ei vuosisadan alussa nuoren näyttelijän poliittinen maine vielä haitannut, sillä jouduttuaan lähtemään Kansallisteatterista siirtyi Riddelin Tampereen Teatteriin, jossa näytteli kaudet 1904–1906 sekä 1908–1910. Leonie Hohenthal-Antin nimeää TT:n merkittävimpien esitysten joukkoon vuosina 1904–12 Shakespearen *Othellon* sekä *Hamletin*, joiden molempien nimiosaa esitti Aarne Riddelin.³⁵ Nuori näyttelijä jatkoi siis uraansa merkittävässä päärooleissa. Hän menestyi näissä rooleissaan hyvin ja sai kiitosta arvostelijoilta.

Naemi Levas mainitsi TT:n Edmund *Keanin* menestyksen olleen nimiosaa esittäneen Riddelinin ansiota. Levas kuvasi näyttelijän ulkoisia edellytyksiä varsin imartelevasti: ”[...] komea vartalo, ilmeikkäät näyttämökasvot, kaunissointuinen syvä ääni ja vilkas älykäs esittämistapa.” Riddelin pystyi tulkitsemaan sekä sankarityyppiä että ensirakastajan ja luonneosan esittäjää, ja hänellä oli erikoinen kyky valloittaa yleisö. Vain *Hamletissa* Levas, joka muuten piti suoritusta onnistuneena, näki varjopuolena ”jonkinlaisen hillittömyyden voiman käytössä”.³⁶ Myös Eino Salmelainen piti nuorta näyttelijää suurena lahjakkuutena ja karismaattisena yleisön valloittajana.³⁷ Vaikka ei Riddelinin näyttelijän taitoja voinutkaan kiistää, ei tamperelainen, kokoomuslainen Aamulehti ainakaan vielä ylistänyt häntä yhtä varauksettomasti.³⁸ Joka tapauksessa Riddelin oli jo tunnettu kyky näyttelijänä.

Myöskään Tampereella Orjatsalo ei välttynyt skandaalilta, joka kylläkin oli turkkijupakkaa isompi. Orjatsalo oli TT:n johtajana lyhyen ajan kevätkaudella 1906, mutta joutui eroamaan suurimpana syynä hänen suhteensa teatterin näyttelijäharjoittelijaan Ain`Elisabet Pennaseen. Suhteesta syntyi poika mutta pari ei mennyt naimisiin, sillä poika Jarno Pennanen arveli muistelmissaan äitinsä olleen rakastuneempi kuin isänsä, joka melko pian solmi lyhyeksi jääneen

---

³³ Katso myös Pennanen 2010, s. 193.

³⁴ Paavolainen ja Kukkonen 2005, s- 78 – 79.

³⁵ Hohenthal-Antin 1979, 13 – 15.

³⁶ Levas 1946, s.21.

³⁷ Salmelainen 1946, s.49.

³⁸ Rajala 2004, s. 38.

avioliiton Siiri Tyrnin kanssa. Tyrni kuoli nuorena auto-onnettomuudessa vuonna 1911 eli kaksi vuotta avioeronsa jälkeen.³⁹

Eila Pennanen, Ain´Elisabet Pennasen veljentytär, on kirjoittanut sukunsa vaiheista kertovassa, Tampereelle sijoittuvassa romaanisarjassaan Aino Pätösestä, Jorma Langfeltista sekä Ainon veljestä Väinö Pätösestä, jotka ovat selvästi tunnistettavissa Ain´Elisabet Pennaseksi, Aarne Orjatsaloksi sekä Väinö Pennaseksi. Pennanen kuvaa yksityiskohtaisesti, kuinka komeaan mutta röyhkeään Langfeltiin rakastunut Aino tietoisesti viettelee naisten suosiossa paistattelevan teatterinjohtajan eikä toisinpäin.⁴⁰ Skandaaliin liittyi ampumiskohtaus, kun Ain´Elisabet Pennasen veli Väinö Pennanen meni teatterille puolustamaan aseinsisarensa kunniaa, mutta luoti ei osunut Orjatsaloon.⁴¹ Myös Eila Pennasen romaanin Väinö yritti saada Langfeltin vastuuseen sisarestaan ja lapsesta, ensin puhumalla ja lopulta ampumalla osuen teatterin vahtimestariin.⁴² Eila Pennasen fiktiivisessä maailmassa teatterinjohtaja Langfelt ei kerännyt ihmisten sympatioita puolelleen toisin kuin Ain´Elisabetin esikuva Aino Pätönen, jonka taitavasti kirjoitettu esikoisromaanin sai ihmisten myötätunnon aviottoman lapsen synnyttäneen naisen puolelle.⁴³

Oikean elämän skandaalipari kävi keskusteluaan myös kirjallisesti: Ain´Elisabet Pennanen julkaisi 1906 avainromaanin *Voimaihmissä*, johon ilmiselvästi kirjallisesti lahjakas Orjatsalo ei malttanut olla vastaamatta julkaisemalla seuraavana vuonna romaaninsa *Viettelijä*.⁴⁴ Kummassakin teoksessa päähenkilöiden esikuvat ovat tunnistettavissa. Ain´Elisabet Pennanen kuvaa tunnistettavasti *Voimaihmissä*-romaanissaan fiktiivisen kapellimestari Georg Braunin avulla Orjatsalon viehätysvoimaansa hyväksikäyttävänä naissankarina.

*Pienet ystävättäret kuiskuttivat Helleville välistä onneansa, välistä huoliensa, joiden aiheuttajana oli aina sama kapellimestari. Kaikille, kaikille kuiski suuri miehen kieltä.*⁴⁵

Orjatsalo sen sijaan kuvasi helposti puolustuspuheeksi tulkittavassa romaanissaan romanssin Einin ja Jorman tarinana, jossa nainen oli aktiivinen ja miestä viettelevä osapuoli.⁴⁶ Hänen romaaniaan aikalaiset pitivät ilmeisen pornografisena.⁴⁷

---

³⁹ Pennanen 1970, s. 52 – 53.

⁴⁰ Pennanen 1973, s. 92 – 95. Ruusuköynnös on Eila Pennasen romaanitrilogian kolmas osa.

⁴¹ Pennanen 1970, s. 57.

⁴² Pennanen 1973, 324 – 325.

⁴³ Pennanen 1973, 358 – 364.

⁴⁴ Salmelainen 1963, s. 51 – 55.

⁴⁵ Pennanen 1906, 207.

*Eini tuli hänen luokseen, henkien kuumaa hehkaa hänen kasvoilleen, ojensi viinipikarinsa sanoen: ” Juo rakastettu! Meidän on elämä! Rakastettu, nyt on elämämme suurta ja ihanaa. Ja minä olen kuin nuori metsäpuro. Enkö minä olekin voimakas ja raikas, korkea aalto!” Hän paljasti alastomuutensa ja veti Jormaa ruumiinsa aistillisen kiihoituksen vaikutuspiiriin. Hän ei enää ollut entinen Eini, sen Jorma tuns, ei entinen palava, rukoileva ja pelokas madonna, vaan hurja, kiihoittava heittäri. Jorma juopui hänen läheisyydessään. Hänen aistillisuutensa heräsi eloon.”*⁴⁸

Orjatsalon lahjoja ja vetovoimaa haluttiin kuitenkin hänen paheellisesta julkisuuskuvastaan huolimatta - tai ehkä juuri siksi - edelleen hyödyntää tamperelaisessa teatterielämässä. Tampereen Työväen Teatteri (= TTT) Orjatsalo liittyi johtajatar Tilda Vuoren houkuttelemana lähes saman tien saatuaan eron TT:sta. Näytelmissä *Hatanpään Heikki* ja saksasta ja ruotsista vuonna 1908 suomentamassaan näytelmässä *Pirun kirkko* hän loisti Tilda Vuoren kanssa. päärooleissa.⁴⁹ TTT sekä Orjatsalo saivat nyt myös Aamulehden varauksettoman tunnustuksen.⁵⁰ Tampereen Työväen Teatterista hän erosi 1910.⁵¹

Tampereen seudulla hän oli maineikas esiintyjä työväenluokankin ihmisten keskuudessa. Lauri Pihlaja, *Pirun kirkko* -näytelmässä kellonsoittajana avustanut tamperelainen, muisteli Orjatsalon fyysisesti vaikuttavaa, pitkää ja komeaa olemusta⁵² samoin kuin kangasalalainen Vihtori Keskinen, joka myös ylisti Orjatsalon näyttelijän taitoja mainiten hyvän ulosannin ja varman esiintymisen.⁵³ Teatterien tuonaikainen tapa vieraila myös ulkopaikkakunnilla oli tehnyt Orjatsaloa tunnetuksi jo TT:n ajasta lähtien.⁵⁴ Erityisesti vierailu Turkuun *Pirun kirkko* ja *Hatanpään Heikki* -näytelmien kera tuntui olleen Vuorelle ja Orjatsalolle menestys.⁵⁵ Orjatsalo oli selvästi aikansa julkisuuden henkilö laajoissa kansankerroksissa.

Orjatsalo oli pyrkinyt Kansallisteatteriin takaisin vakinaiseksi näyttelijäksi mutta erimielinen johtokunta perui jo kerran tehdyn päätöksen ottaa hänet takaisin.⁵⁶ Energinen Orjatsalo sai kuitenkin erottamisensa jälkeen vieraila aiemmassa työpaikassaan saaden kritikoilta hyviä arvoste-

---

⁴⁶ Orjatsalo 1907

⁴⁷ Salmelainen 1963, 51 – 52.

⁴⁸ Orjatsalo 1907, s. 132 – 133.

⁴⁹ Kanerva s.a. s.6.

⁵⁰ Rajala 1991, s. 170 – 174.

⁵¹ Rajala 1991, s.234.

⁵² Pihlaja, muistitietokokoelma: 3654, 240,TA.

⁵³ Keskinen, muistitietokokoelma 3643, 240, TA:

⁵⁴ Välisalmi 1946, s.109.

⁵⁵ Kanerva 1986, s. 522; katso myös Välisalmi 1946, s.109.

⁵⁶ Koskimies 1953, s. 298 ja s.304.

luja vuosina 1913 – 1914. Varsin usein hän esitti pääosia, kuten *Othelloa* tai *Titusta* ⁵⁷, jälkimmäistä juuri kirjailija Arvid Järnefeltin omasta pyynnöstä.⁵⁸ Hän järjesti myös omia näytelmäkiertueita ja teki useita ulkomaisia opintomatkoja Eurooppaan. TTT:n palvelukseen hän palasi jälleen vuonna 1917 oltuaan muilla näyttämöillä seitsemän vuotta. Orjatsalosta tuli TTT:n uusi johtaja syksyllä 1917. Ilmeisesti Kansallisteatterin entisen johtajan Jalmari Lahdensuon otettua samana vuonna vastaan TT:n johtajan toimen oli Orjatsalolla syttynyt halu päästä kilpailevaa teatteria johtamaan, sillä hän oli kokenut Kansallisteatterin aikoina Lahdensuon kohdelleen itseään epäreilusti.⁵⁹ Tampereen Työväen Teatterin syysnäytäntökausi 1917 tuotti taloudellista voittoa enemmän kuin koskaan ennen, ja näyttelijänä jo legendaarinen Orjatsalo loisti jälleen päärooleissa, mm. tutussa *Hamletin* roolissaan sekä *Reviisorin Hlestakovina*. Johtajakautensa viimeisenä roolina Orjatsalo ehti vielä esittää vanhaa päärooliaan *Edmund Keania* ensi-illassa tammikussa 1918, kunnes sisällissodan vuoksi toiminta piti keskeyttää.⁶⁰

3. PROLOGI: NÄYTTELIJÄ JA SISÄLLISSOTA

3.1. Teatterinjohtajana sisällissodan kynnyksellä

Työväenliikkeen historiaa tutkinut Unto Kanerva selvittää Tampereen Työväenyhdistyksen alaisen Tampereen Työväen Teatterin historiaa ja eri johtajien kausia aina Tilda Vuoresta Eino Salmelaiseen. Yli 20 vuotta TTT:a johtaneen Kosti Elon kautta hän esittelee laajimmin mutta Aarne Orjatsalon lyhyeksi jääneen (1917 – 1918) johtajakauden hän kuittaa parin virkkeen neutraalilla toteamuksella arvioimatta kautta mitenkään. Hän mainitsee kauden katkenneen, kun ”kansalais-sota lopetti kauden kokonaan”. Edvin Laineen parivuotista kautta hän sen sijaan arvioi positii-viseen sävyyn.⁶¹ Liekö Orjatsalo ollut Kanervalle jollain tavalla vaikea aihe?

Rajala kuvaa Tampereen Työväen Teatterin historiikissaan Orjatsalon lyhyen TTT:n johtajakau-den ikään kuin sisällissodan lähtölaukaukseksi. Hän rinnastaa Orjatsalon toiminnan teatterissa sumeilematta poliittiseen kannanottoon:

---

⁵⁷ Välisalmi 1946, s.109; Koskimies 1953, s.304 -308; Veltheim ja Koski 1988, s. 30.

⁵⁸ Koskimies 1953, s.244.

⁵⁹ Pohjola 2001, s. 15.

⁶⁰ Rajala 1991, s. 366 – 367.

⁶¹ Kanerva 1986, s. 520 – 524 sekä s. 528 – 533.

*Ehkä Hamlet hyvinkin ”ollako vai eikö olla” –pohdinnoillaan liittyi kapinaa edeltävään epä tietoisuuteen ja epävarmuuteen siitä, mikä tie olisi valittava. Orjatsalo otti teemasta kaiken irti ja suositteli toimintaa, kosta. Työväen Teatteri oli, toisin kuin suurlakossa, nyt tapahtumien kärkituntumassa, puntaroimassa ja ennakoimassa mitä tuleman pitäisi.*⁶²

Ulla-Maija Siikavire on päätenyt toisenlaiseen tulkintaan. Hän korostaa sitä, ettei Orjatsalon aikana ohjelmistossa ollut poliittisesti levottomasta aikakaudesta huolimatta yhtään työväennäytelmää. Sen sijaan teatterin suuria yleisö- ja arvostelumenestyksiä olivat romanttiset näytelmät, kuten *Edmund Kean* ja *Kesäyön unelma*. Myös Orjatsalon tuttu klassikkobravuuri *Hamlet* saavutti tuolloin ennennäkemättömän suosion.⁶³

Rajala näki Orjatsalon työväenteatterin johtajana ”kansanvillitsijänä”, joka Aleksis Kiven päivänä pidetyssä juhlassakaan ei malttanut olla omimatta Kiveä työväenluokan tarpeisiin. Seuraavat lainaukset ovat mielestäni paljon puhuvia esimerkkejä siitä, miten Rajalan retoriikkaan sisältyy jo liki porvarillista paheksuntaa.

*Taitavasti Orjatsalo kiihotti kuulijoitaan professoreita ja muita herrasmaisia tomppelleita vastaan, jotka eivät ymmärrä kansan elämästä mitään. [...] Johtaja tiesi jo tuolloin, kuinka klassikot on valttava työväenluokan omaisuudeksi. Ohjelma näytti toteutuvan hyvin. Seuraavaksi hän kävi Shakespearen kimppuun.*⁶⁴

Rajalakaan ei voi olla antamatta tunnustusta Orjatsalolle teatterinjohtajana ilmeisen menestyksekkään kauden vuoksi, mutta se ei estä häntä jatkamasta Orjatsaloo kritisoivaan tyyliin ja syyttämästä hiukan ristiriitaisesti Orjatsaloo ruususen unesta. Kiitokseenkin hän sisällyttää hienoisen syytöksen sisällissodan punaista osapuolta kohtaan kyselemällä, mihin Työväen Teatteri olisi ehtinytkään, ellei ”kapina” olisi katkaissut huimaa kehitystä. Shakespearen klassikoiden, kuten *Kesäyön unelman*, esittämisen Rajala kääntää merkiksi siitä, että Orjatsalo ei sittenkään ollut poliittisesti ajan tasalla.

*Oliko Aarne Orjatsalo sittenkin romantikko? Eikö hän huomannut, mitä kello oli lyönyt? Halusiko hän vain uhmapäissään jatkaa Shakespeare-harrastustaan sisällissodan kynnyksellä? [...] Näin kevytmielisesti Työväen Teatterissa eleltiin.*⁶⁵

---

⁶² Rajala 1991, s. 362 – 364.

⁶³ Siikavire 1978, s. 26 – 27.

⁶⁴ Rajala 1991, s. 355 ja s. 362.

⁶⁵ Rajala 1991, s. 366 – 367.

3.2 ”Kiihoittaja”

Sisällissodan syttyessä vuonna 1918 liittyi työväen aatteelle myötämielinen Orjatsalo punaisiin.⁶⁶ Orjatsalo käytti esiintyjän lahjojaan hyödyksi myös sisällissodassa punaisten asian edistämiseksi. Paitsi lahjakkaana esiintyjänä ja vaikuttavana puhujana Orjatsalo toimi sisällissodassa omasta halustaan Vallankumouskomitean käyttämänä puhujana. Aluksi Vallankumouskomitean Propaganda- ja tiedoitusjaostossa oli epäilty Orjatsalon toimia puhujana, koska häntä ei pidetty varsinaisena työväen järjestöihmisenä. Propaganda- ja tiedoitusjaoston puheet olivat usein valmiiksi kirjoitettuja tai ainakin tarkasti ohjeistettuja, mutta näyttelijä osasi Arvo Tuomisen mukaan pysyä käsikirjoituksessa eli asetetuilla linjoilla myös puhujana.⁶⁷ Jukka Nevakivi kiinnittää Muurmannin legioonaa koskevassa tutkimuksessaan paljon huomiota Orjatsalon rooliin puhujana. Hän näkee näyttelijän puheiden takana sisällissodan elintarvikeasiain valtuutetun Oskari Tokoin ajattelun, sillä hänen mielestään Tokoin omat puheet toistivat usein samaa teemaa kuin Orjatsalo esimerkiksi Kansallisteatterissa sisällissodan loppuvaiheessa pitämässään puheessa. Tämä teema oli Suomen työväestön pitäminen erossa Venäjän vallankumouksesta.⁶⁸

Orjatsalo oli aiemmin näyttelijätyönsä ohella esiintynyt esimerkiksi SDP:n tilaisuuksissa lausujana ja puhujana sekä oli mukana Työväen Näyttämöliittoa perustamassa Tampereella 5.12.1917 ja toimi myös liiton ensimmäisenä puheenjohtajana.⁶⁹ Orjatsalo kirjoitteli lisäksi työväen lehtiin, esimerkiksi Kansan Lehteen sekä Työmies-lehteen. Hän oli myös mukana toimittamassa sosialistista Yhdenvertaisuuslehteä 1906–1907.⁷⁰ Kun muistaa vielä hänen liittymisensä Sosialidemokraattiseen puolueeseen heti sen perustamisvuonna 1903, tuntuu minusta hiukan oudolta, miksi häntä ei pidetty ”järjestöihmisenä”.

Orjatsalo toimi sisällissodassa vain saniteettiosastossa, ainakin Väinö Tannerin ja pääjohtaja Hannes Ryömän⁷¹ todistuksen mukaan. Orjatsalo mainitsi ainoan ”taistelunsa” sisällissodassa olleen saksalaisia sotainvalideja kuljettavaan junaan kohdistuneen ammuskelun. Venäläisten vankina olleiden sotainvalidien kuljetus Tampereelta Turkuun oli Orjatsalon omien sanojen mukaan tehtävä, jonka hän katsoi voivansa ottaa vastaan, koska se ei kuulunut varsinaisiin taistelu-

⁶⁶ Kuulustelupöytäkirja 5.3.1929, Valpo I, s. 85, EK, KA; Rajala 1991, 363 – 368.

⁶⁷ Tuominen, muistitietokokoelma: 3658, TA. Arvo Tuominen oli sisällissodan Vallankumouskomitean Propaganda- ja tiedoitusjaoston johtaja.

⁶⁸ Nevakivi 1970, s. 11 – 12.

⁶⁹ Oittinen 1991, s.46 – 47. TNL:n perustamisvuoden pöytäkirjoja ei ole missään arkistossa, sillä ne ovat sisällissodan aikana hävinneet.

⁷⁰ Kuulustelupöytäkirja 28.2.1929 – 6.3.1929, Orjatsalon henkilömappi, Valpo I, s 48, EK, KA.

⁷¹ Ks. liite: henkilöluettelo.

tehtäviin. Hän sanoi saaneensa tehtävän punakaartin päällikkönä toimineelta Mikko Evältä, koska tämä sattui asumaan samassa talossa.⁷² Orjatsalon monipuolinen kielitaito vaikutti muihinkin hänen saamiinsa tehtäviin. Hän kertoi olleensa mukana huhtikuun 1918 alussa Moskovassa käydyissä neuvotteluissa liittolaisvaltojen edustajien kanssa. Neuvotteluja kävivät myös Orjatsalon sisaren mies Karl Emil Primus Nyman sekä Oskari Tokoi, joista jälkimmäinen ei kuulemma ollut yhtä kielitaitoinen kuin Orjatsalo ja Primus Nyman.⁷³

Vuoden 1929 oikeudenkäynnissä ei saatu todistetuksi Orjatsalon olleen minkäänlaisissa johtotehtävissä punaisten puolella. Hänen katsottiin esiintyneen vain niin sanottuna kiihoittajana, koska oli pitänyt julkisia puheita ja kirjoitellut muutamia lehtikirjoituksia vasemmistolaislehtiin. Sisällissodan aikana Orjatsalon julkiset esiintymiset rajoittuivat ainakin Etsivän Keskuspoliisin saamien tietojen mukaan kolmelle eri paikkakunnalle. Tampereella punakaartilaisotilaitten hautajaistilaisuudessa Pyynikillä 20.3.1918 näyttelijä lausui runon, koska häntä oli sinne omien sanojensa mukaan pyydetty. Helsingissä hän myönsi esiintyneensä Kansallisteatterissa järjestetyssä juhlassa 1.pääsiäispäivänä (1.4.1918). Tämä puhe julkaistiin Suomen Kansanvaltuuskunnan Tiedonantajassa 8.4.1918. Puheensa alussa Orjatsalo viittasi vanhoihin kalavelkoihinsa Kansallisteatterin kanssa mainitessaan, kuinka ”vallankumouksellisen meren hyökyaalto” oli hänet ”viskannut puhujana tähän taloon, josta jo erinäisiä kertoja” oli tullut ”poisajettua”. Ehkä hänellä yhtenä motiivina toimintaan punaisten puolella oli henkilökohtainenkin kauna porvarillisia tahoja, kuten oikeistolaista Kansallisteatteria kohtaan. Myös Viipurissa Orjatsalo sanoi puhuneensa eräällä kansakoululla järjestetyssä ”invalidijuhlassa” huhtikuun alkupäivinä (5.4.1918) siirryttyään sinne Helsingistä.⁷⁴

3.3 Karkulainen ja murhamies?

Orjatsalon väitetty punaisten pakolaisjoukon johtaminen valkoisten saartorenkain läpi mm. Hämeenkyröön sekä samalla syyllistyminen mm. kahden hämeenkyröläisen maanviljelijän murhauttamiseen jäi ainakin Etsivän Keskuspoliisin suorittamista lukuisista tutkimuksista ja kuulusteluista huolimatta todisteita vaille.⁷⁵ Tämä karkuretki on saanut legendan aineksia juuri siksi, että se on

⁷² Kuulustelupöytäkirja 28.2.1929 – 6.3.1929, Orjatsalon henkilömappi, Valpo I, s 59, EK, KA.

⁷³ Kuulustelupöytäkirja 28.2.1929 – 6.3.1929, Orjatsalon henkilömappi, Valpo I, s 61, EK, KA; Nevakivi 1970, s. 63.

⁷⁴ Hovioikeuden pöytäkirja, Orjatsalon henkilömappi, Valpo I, s. 145, EK, KA. Katso myös Nevakivi 1970, s. 15.

⁷⁵ Hovioikeuden pöytäkirja, Orjatsalon henkilömappi, Valpo I, s. 145, EK, KA.

liitetty Orjatsaloon. Orjatsalon isän sukuhan oli kotoisin Hämeenkyröstä, jossa Frigårdin tilan isäntänä oli Orjatsalon isän isä sotatuomari Karl Johan Riddelin, jonka vaimo oli Agathon Meurmanin sisar Rosa Riddelin.⁷⁶

Kun Orjatsalolla oli merkittävät sukujuuret ja hän oli tavallaan kotoisin tai ainakin sukuisin Hämeenkyröstä, näkisin, että tarina Orjatsalon karkurekkestä oli ikään kuin helppo myydä. Tarina on saanut alkunsa, kun joku oli muistellut nähneensä joukossa Orjatsalon näköisen miehen, mutta mitään todisteita ei asiasta kuitenkaan löytynyt.⁷⁷ Kuitenkin esimerkiksi Panu Rajala esittää asian totena Hämeenkyrön historiasta kertovassa kirjassaan.⁷⁸ Samoin tekee Kaisa Pohjola.⁷⁹ Huomatavasti asiatyylisemmin näyttelijän vaiheita valottanut Lauri Meri ottaa toisenlaisen kannan asiaan kertoessaan, että Orjatsalo oli siirtynyt Helsinkiin jo ennen Tampereen piiritysrenkaan sulkeutumista.⁸⁰ Itse päädyn samaan tulkintaan, sillä Orjatsalo oli todistettavasti pitänyt puheen Viipurissa 5.4.1918⁸¹ eli samana päivänä kun punaiset murtautuivat Tampereelta valkoisten saartorenkain läpi. Kahdessa paikassa yhtä aikaa näyttelijä ei voinut olla. Tietenkin on olemassa myös mahdollisuus, että tuonaikaisten lehtien ilmoittamat päivämäärät eivät olleet kovin tarkkoja ja Orjatsalo olisi kuulusteluissa harhauttanut tahallisesti.

Orjatsalon pojanpoika Jotaarkka Pennanen on poiminut äitinsä Anja Vammeltuon nauhoitetusta haastattelusta tiedon, jonka mukaan Orjatsalon mukanaolosta karkuretkellä on luotettava silminnäkijähavainto, sillä sukulaistalon emäntä oli kertonut Vammeltuolle miehensä, Orjatsalon pikkuserkun, hoitaneen haavoitunutta näyttelijää pakomatalla.⁸² Tieto oli tullut ilmi Vammeltuon löydettyä sukulaistalon valokuva-albumista Orjatsalolta peräisin olleen valokuvan.⁸³ Jotaarkka Pennanen isä Jarno Pennanen on osin samoin perustein vahvasti Orjatsalon mukanaolon kannalla.⁸⁴ Myös muita kuin Pennasten mainitsemia silminnäkijähavaintoja on esitetty, kuten seuraavassa tulee esiin, mutta ne eivät kuitenkaan välttämättä ole yhtä luotettavia. EK:n kuulusteluissa Orjatsalo on

---

⁷⁶ Rajala 1998, s.42.

⁷⁷ Kuulustelupöytäkirja 28.2.1929 – 6.3.1929, Orjatsalon henkilömappi, Valpo I, s 59, EK, KA.

⁷⁸ Rajala 1998, s. 43.

⁷⁹ Pohjola 2001, s.15.

⁸⁰ Meri 2008, s.117.

⁸¹ Työmieslehden 7.4.1918 julkaisema Orjatsalon puheen kopio, Orjatsalon henkilömappi, Valpo I, s. 78, EK:n kansio. Puheesta julkaistiin Työmies-lehdessä 7.4.1918 selostus, jossa kerrottiin Aarne Orjatsalon sen pitäneen; katso myös Itkonen 1970, s.15.

⁸² Pennanen 2010, s.198.

⁸³ Henkilökohtainen tiedonanto Jotaarkka Pennaselta 28.4.2010 Paula Reunalle.

⁸⁴ Pennanen 1970, s. 211. Hän vetoaa myös toimittaja Kauko Kivisen Hämeen Yhteistyössä 1968 julkaistuun artikkeliin.

ymmärrettävästi kieltänyt osallistuneensa pakoretkkeen, jolla oli tapahtunut kaksi murhaa.⁸⁵ Orjatsalon poika Jarno Pennanen on vakuuttunut isänsä mukanaolosta, sillä asia esittäytyy hänelle kunniakysymyksenä: hänen mielestään Orjatsalo ei ole pelkuri, joka olisi raukkamaisesti pelastanut oman nahkansa.⁸⁶ Samaa kunniakysymyksen makua voi olla myös Jotaarkka Pennasen kannassa asiaan.

Rajalan TTT:n historiassa Orjatsalosta maalautuu kaunokirjalliseen tyyliin kuva hurjana punapäälikkönä: teatterihistorioitsija esittää Ylöjärven historiasta kirjoittaneeseen Martti Tyrkköön⁸⁷ tukeutuen teatterinjohtajan ja näyttelijän oman joukko-osaston johtajana tunkeutumassa valkoisten saartorenkkaan läpi ja pakenemassa Ylöjärven kautta kohti Hämeenkyröä.

” Monet näkivät sen kärjessä ratsun selässä uljaan pitkän hahmon, joka läjäytteli uhkaavasti piiskallaan ja jakeli määräyksiä talojen pihalla.[...] Kirkkojärveltä Aarne Orjatsalo saattoi viimeisen kerran silmätä isiensä taloa Riddelinin Frigårdia eli Priikoolia, jonka vaikutuspiiristä hän 17-vuotiaana vastoin isänsä tahtoa oli kesken koulun karannut teatteritaiteen arvaamattomalle uralle. Hänen pakomatkinsa jatkui rajan yli Arkangeliin, Muurmanniin, kohden maailmannäyttämön uusia seikkailuja.”⁸⁸

Edellinen kuvaus on pitkälti peräisin Martti Tyrkön yli 40 vuoden takaisesta Ylöjärven historiasta, jossa se on esitetty ylöjärveläisen talon tyttären Ester Toikkosen muistelujen perusteella. Ester-tytär oli ”käynyt Tampereella teatterissa” ja ”tunsi erään pitkän ja komean punaisten ratsu-miehen teatterinjohtaja Aarne Orjatsaloksi.”⁸⁹ Tosin Hämeenkyrössä asuva Rajala korosti Orjatsalon hämeenkyröläisiä juuria ja lisäsi kuvaukseensa tuon kuvitteellisen mahdollisuuden ”silmätä isiensä taloa”.

Hämeenkyrön historiaa 2000-luvulla kirjoittanut Nallinmaa-Luoto nimittää pakenevaa punaisten joukkoa monta kertaa Orjatsalon joukoksi, mutta kertoo nimityksen tulleen siitä, kuinka ”joku naisväestä oli tunnistavinaan joukosta hämeenkyröläisen näyttelijän Aarne Orjatsalon, joka todellisuudessa oli paennut jo maaliskuussa Helsinkiin ja esiintyi edellisenä päivänä Viipurissa.”⁹⁰ Suomalaisen teatterin yleisesitys suhtautuu Orjatsalon osuuteen sisällissodassa eleettömämmin todeten näyttelijän kuuluneen lääkintöosastoon ja siirtyneen englantilaisten joukkojen palvelukseen.⁹¹ Veltheim ja Koski toteavat Orjatsalon ”kiihkeiden ja kompromissittomien” poliittisten

⁸⁵ Kuulustelupöytäkirja 28.2.1929 – 6.3.1929, Orjatsalon henkilömappi, Valpo I, s. 47, EK, KA.

⁸⁶ Pennanen Jarno 1970, s.51.

⁸⁷ Tyrkkö 1967, s.490 – 491.

⁸⁸ Rajala 1991, s. 368 – 369.

⁸⁹ Tyrkkö 1967, s. 490 – 491.

⁹⁰ Nallinmaa-Luoto ja Agge 2003, s. 345.

⁹¹ Paavolainen ja Kukkonen 2005, s. 78.

mielipiteiden sisällissodan aikana johtaneen siihen, että näyttelijä joutui lähtemään vuosiksi ulkomaille.⁹²

Kuvaan Orjatsalosta on vaikuttanut merkittävästi juuri hänen osallistumisensa sisällissotaan. Orjatsalo esitetään teatterihistorioissa poikkeuksetta poliittisesti värittyneenä näyttelijänä, ja tietenkin maanpakonsa ja sen jälkeisten Suomen vuosiensa vuoksi sisällissotaan osallistuminen usein mainitaan. Orjatsalon vahvaa asemaa teatterihistoriamme yhtenä suurimmista tähtinäyttelijöistä ei yksikään tutkija ole käynyt kiistämään. Mielestäni Orjatsalon vakaumuksellinen aatteellisuus esitetään monissa hänestä kirjoitetuissa historioitsijoiden arvioissa näyttelijän teatraalisuutta korostaen. Monet historiankirjoittajat kuten teatterihistorioitsijatkin tuntuvat kuitenkin pitävän Orjatsaloa jonkinlaisena sisällissodassa ”sotaherraa” paatoksellisesti esittäneenä näyttelijänä eikä niinkään vakavasti otettavana aatteensa puolustajana.

Aikalainen Eino Salmelainen mainitsee Orjatsalon kollegojen kiinnittäneen huomionsa siihen, että hänen toimiaan liioiteltiin aina. Toisaalta Salmelainen näyttelijä Elsa Aarniin tukeutuen vähättelee Orjatsalon poliittisen vakaumuksen lujuuutta ja kyseenalaistaa hänet poliittisena henkilönä kokonaan.⁹³ Kuitenkin Orjatsalo teki poliittiset valintansa jo nuorena ja piti niistä johdonmukaisesti kiinni loppuun saakka. Hän liittyi Sosialidemokraattiseen puolueeseen sen perustamisvuonna 1903. Hän oli aktiivinen perustajajäsen Työväen Näyttämöiden liitossa vuonna 1917⁹⁴ ja tuli myös valituksi sen puheenjohtajaksi.⁹⁵ Hän jatkoi toimintaa TNL:n parissa myös Suomeen paluuvuosiensa.⁹⁶ Hän kirjoitteli työväen lehtiin ja piti puheita SDP:n tilaisuuksissa. Mielestäni näillä tosiasioilla perustellen osallistuminen sisällissotaan punaisten puolella oli häneltä looginen valinta. Toisin kuin monet muut taiteilijat hän lähti puolustamaan tärkeäksi kokemaansa työväen asiaa..

---

⁹² Veltheim ja Koski 1988, s 30.

⁹³ Salmelainen 1963, s. 84 – 85.

⁹⁴ Kanerva 1986, s. 438.

⁹⁵ Oittinen 1991, s.46 – 47.

⁹⁶ Kirje Sörnäisten Työväennäyttämölle 24.3.1930 koskien Aarne Orjatsalon edustajuutta TNL:n edustajakokouksessa. TNL 792, FA 7; STNL:n edustajakokouksen pöytäkirja 18. – 19.4.1930, TNL 792 CA 1. Pöytäkirjassa mainitaan neuvontatyövaliokuntaan valitun Aarne Orjatsalo.

3.4 Englantilaisten palveluksessa

Sisällissodan päätyttyä punaisten tappioksi Orjatsalo päätyi Arkangelin kautta englantilaisten Muurmannin suomalaislegioonan palvelukseen, mm. hiihtojoukkuetta harjoittamaan.⁹⁷ Muurmannin suomalainen legioona perustettiin 7.6.1918, kun englantilaiset joukot sopivat ottavansa alaisekseen ns. Pohjoisen Retkikunnan.⁹⁸ Edellä mainittu retkikunta oli syntynyt Muurmannin radan varrella Kemistä Kantalahteen saakka vallankumouksen aikana metsätöissä olleista suomalaisista työläisistä, joiden asema oli käynyt hankalaksi Venäjän vallankumouksen myötä mm. sahalaitosten toiminnan tyrehtyttyä.⁹⁹

Kommunistit eivät hyväksyneet Muurmannin legioonaa, sillä legioonalaisten katsottiin pettäneen työväen asian valitsemalla englantilaiset bolsevikkien sijasta. Muurmannin legioonalaisia pidettiin petollisina takinkääntäjinä.¹⁰⁰ Orjatsalo joutui juuri tämän asian takia epäsuosioon, sillä hän korosti tätä asiaa voimakkaasti esimerkiksi edellä (luvussa 3.2.) mainitsemisani puheissa. Ääri-vasemmiston suhtautuminen legioonalaisiin säilyi nurjana ainakin 1930-luvulle asti.

Orjatsalo sai englantilaiselta kenraali Poolelta upseerin arvonimen sekä uuden nimen Alaric Arnee.¹⁰¹ Orjatsalo oli koonnut Arkangelista noin 70 miestä käsittäneen miesosaston, josta syksyllä 1918 muodostettiin Muurmannin legioonan 7.komppania.¹⁰² Itkonen antaa Orjatsalolle vastentahtoisen mutta hieman ivallisen tunnustuksen: ” Näyttelijälahjojensa mukaisesti näytteli hän Arkangelissa suurta sotaherraa, harjoittaen ahkerasti haalimaansa 75-miehistä joukkoa, ja tunnustettava on, että tämä olikin sitten Legioonan parhaiten harjoitettuja.”¹⁰³ Ilmeisesti Orjatsalo ei ollut aivan syytön siihen, että häneen ja hänestä käytyyn diskurssiin on liitetty myös vähemmän imartelevia luonnehdintoja, sillä Nevakiven mukaan hän joutui jo tuolloin syksyllä 1918 luopumaan 7.komppanian päällikkyydestä. Muutoinkin hän ”pilasi mahdollisuutensa rettelöimällä miehistön kanssa”.¹⁰⁴

---

⁹⁷ Kuulustelupöytäkirja 5.3.1929, Valpo I, s. 85, EK, KA.

⁹⁸ Itkonen 1927, s.7; Nevakivi 1970, s. 68 – 69.

⁹⁹ Itkonen 1927, s. 31.

¹⁰⁰ Jussila et al. 2000, s. 120.

¹⁰¹ Itkonen 1970, s. 110.

¹⁰² Itkonen 1927, 54; Nevakivi 1970, 137.

¹⁰³ Itkonen 1927, s.54.

¹⁰⁴ Nevakivi 1970, s. 150 – 151. Nevakivi perustelee väitteensä englantilaisen Wesley'n sekä 7.komppaniassa palvelleen Kesken sanojen perusteella.

Nevakiven Muurmannin legioonan tutkimuksessa Orjatsalo mainitaan useaan otteeseen; hänellä tuntui olleen tärkeä rooli legioonassa mutta kuitenkin enemmän kielitaitoisena neuvottelijana kuin varsinaisena joukkojen johtajana.¹⁰⁵ Orjatsalo kirjoitti sisällissodan aikana ja Muurmannin legioona-aikoinaan muistelmiaan, joita Nevakivi siteeraa muutamaan otteeseen.¹⁰⁶ Käsikirjoitus on kuitenkin valitettavasti kadonnut.¹⁰⁷ Eräässä Nevakiven siteeraamassa muistelmäkäsikirjoituksen kohdassa Orjatsalo korosti hyviä suhteitaan liittoutuneisiin.¹⁰⁸ Etsivän keskuspoliisin kuulusteluissa vuonna 1929 Orjatsalo korosti olleensa liittoutuneiden vakooja, mutta ei suostunut asiasta sen enempää puhumaan.¹⁰⁹ Tässä täytyy ottaa huomioon, että kuulusteluissa kuulusteltava usein sanoo kaikenlaista, minkä arvelee olevan itselleen edullista. Edellisen kaltainen väite vakoilusta lienee melko hankalasti tutkittavissa.

Kun Englanti ja Yhdysvallat tunnustivat Suomen itsenäisyyden, ne edellyttivät, että Muurmannin legioonassa palvelleet armahdettaisiin tai heidän sallittaisiin lähteä maanpakoon Kanadaan. Syksyllä 1919 pääosa legioonalaisista pääsi palaamaan Suomeen, mutta Tokoi, Orjatsalo ja parikymmentä muuta siirtyivät maanpakoon.¹¹⁰ Orjatsalon mukana seurasi hänen toinen vaimonsa, hammaslääkäri Hellin Virkkula, jonka kanssa jo Muurmannin aikoina horjunut liitto päättyi josakin vaiheessa Englannissa.¹¹¹

Vuonna 1919 Orjatsalo vietti jo suurimman osan vuodesta Englannissa ja vapautui armeijan palveluksesta 20.3.1920.¹¹² Englannissa kielitaitoinen näyttelijä esiintyi mm. Lontoon Winter Garden -teatterissa musiikkikomediasa Sally.¹¹³ Orjatsalon kolmas vaimo Alice Phillips¹¹⁴ oli englantilainen näyttelijätär, jonka kanssa hän myös esiintyi. Kuitenkin he jättivät Englannin.¹¹⁵ Oleskeltuaan ensin Kanadassa Orjatsalo muutti Yhdysvaltoihin vuonna 1923 ja teki siellä vaihtelevia ruumiillisia töitä, mutta toimi myös paikallisen siirtolaisteatterin johtajana ja näyttelijänä.¹¹⁶

---

¹⁰⁵ Nevakivi 1970.

¹⁰⁶ Nevakivi 1970, s. 63.

¹⁰⁷ Henkilökohtainen tiedonanto Orjatsalon pojanpoika Jotaarkka Pennaselta Paula Reunalle 28.4.2010.

¹⁰⁸ Nevakivi 1970, s. 63.

¹⁰⁹ Kuulustelupöytäkirja 28.2.1929 – 6.3.1929, Orjatsalon henkilömappi, Valpo I, s. 47, EK, KA.

¹¹⁰ Jussila et al. 2000, s. 120.

¹¹¹ Pennanen Jotaarkka 2010, s. 207.

¹¹² Kuulustelupöytäkirja 5.3.1929, Valpo I, 85, EK, KA.

¹¹³ Väliälmä 1946, s.111.

¹¹⁴ Sukujutut -ohjelma, atk-palvelu Luhtasaari, Seinäjoki.

¹¹⁵ Henkilökohtainen tiedonanto Orjatsalon pojanpoika Jotaarkka Pennaselta Paula Reunalle 28.4.2010.

¹¹⁶ Kuulustelupöytäkirja 5.3.1929, Valpo I, 85, EK, KA.

4. HYVÄSTI YHDYSVALLAT

4.1. Alaric Arnee alkaa suunnitella paluuta

Muurmannin legioonan aikaisella Alaric Arneen nimellä Yhdysvalloissa esiintynyt Aarne Orjatsalo lähestyi ystäväänsä Suomen Työväen Näyttämöliiton toimihenkilö Emanuel Lammia kirjeellä kesällä 1927. Kirjeessään hän arveli vastaanottajan hämmästyvän, koska tämä ei ollut kuullut hänestä mitään pitkiin aikoihin. Arnee esitti myös ensimmäisen kerran miettineensä tuloa Suomeen ja haluavansa yksityisesti tiedustella ystävänsä ajatuksia paluun mahdollisuudesta.¹¹⁷ Kirjeeseen oli puhuttelun perään lisätty STNL (Suomen Työväen Näyttämöliitto) osoitukseksi, että Arnee lähestyi ystäväänsä liiton toimihenkilönä. Arnee ilmaisi halunsa näytellä TNL:oon (virallisesti Työväen Näyttämöiden Liitto) kuuluvilla työväennäyttämöillä, sillä hän ei halunnut olla ”missään tekemisissä ainoakaan porvarillisen teatterin kanssa”.¹¹⁸

Lammi vastasi hänelle noin kuukauden päästä ilmaisten mieluisan hämmästyksensä kirjeestä ja kertoi tehneensä tiedusteluja Arneen paluun vuoksi. Sisällissodan johtajistoon kuulunut Matti Turkia¹¹⁹ oli Lammin mukaan myös palannut Suomeen ”muutama viikko sitten”. Turkia oli ollut pidätettynä, mutta Lammi arveli hänet vapautettavan, ”jos nykyinen sos.dem.hallitus¹²⁰ vielä istuu jonkun aikaa”.¹²¹ Lammi vakuutti myös useiden sosiaalidemokraattisten ministerien, mm. pääministeri Väinö Tannerin¹²² olevan varmoja siitä, ettei Orjatsaloa tuomita sisällissodan aikaisten toimiensa vuoksi.¹²³ Lammi tiedusteli, oliko Arnee tehnyt paluunsa vuoksi käytännön järjestelyjä, minkä jälkeen he voisivat alkaa sopia vierailuun liittyvistä asioista.¹²⁴

Arneen vastauskirje on ensimmäistä vapaampi kirjoitustyyliältään. Konekirjoituskin on vaihtunut lyijykynällä kirjoitetuksi lennokkaaksi kaunokirjoitukseksi. Kirjeen sävy vaihtelee itsevarmuudesta epävarmuuteen. Kirjeessä näyttäytyy henkilö, joka selvästi vastauskirjeestä rohkaistuneena

---

¹¹⁷ Arneen kirje Lammielle Tampereelle 23.7.1927, 792, FB9, TA.

¹¹⁸ Arneen kirje Lammielle Tampereelle 23.7.1927, 792, FB9, TA.

¹¹⁹ Ks. liite: henkilöluettelo.

¹²⁰ Jussila et al. 2006, s.149: Väinö Tannerin sosiaalidemokraattinen vähemmistöhallitus istui joulukuusta 1926 syksyyn 1927. Se oli siis vielä Lammin kirjeen kirjoittamishetkellä elokuussa olemassa.

¹²¹ Lammin allekirjoittamaton kirje Arneelle 25.8.1927, allekirjoittamaton kopio, 792, FA4, TA.

¹²² Lammin 18.10.1927 päivätyn ja allekirjoittamattoman kirjeen mukaan sosiaalidemokraattiset ministerit, pääministeri Väinö Tanner sekä Väinö Hakkila ja Olavi Puro olivat Lammin mukaan kehottaneet Arneeta tulemaan Suomeen; ks. liite: henkilöluettelo.

¹²³ Lammin allekirjoittamaton kirje Arneelle 29.2.1928, allekirjoittamaton kopio, 792, FA5, TA.

¹²⁴ Lammin allekirjoittamaton kirje Arneelle 25.8.1927, allekirjoittamaton kopio, 792, FA4, TA.

toivoo kotimaahan paluuta, mutta samalla on epävarma siitä, onko hän tervetullut. Arnee paljasti samalla itsestään ihmisaran, mutta toisista riippuvaisen persoonan.

Mutta kuten sanottu – olen hyvin arka, pelkään ihmisiä ja seuraa ja haluan tietää olenko tervetullut joukkoonne ja voinko olla hyödyksi. Kun sen tiedän tulen. Mutta veli, sano suoraan, sillä muuten osaan kyllä pysyä poissa ja hävitä muuallekin.¹²⁵

Selvästi Arnee oli kuitenkin päättänyt Suomeen tulla: ” Joka tapauksessa tulen – Täällä en ole enää.”¹²⁶ Ainoa käytännön ongelma paluussa näytti olevan raha, josta Arnee kirjeessään puhui paljon. Hän mainitsi lähtönsä ajoittumisen riippuvan siitä, kuinka pian vai ollenkaan saa matkaraajoja kokoon. Arnee kysyi suoraan, voitaisiinko TNL:n puolesta lähettää hänelle 300 dollaria, jotka hän voisi mahdollisesti tulevilla vierailunäytännöillä saada maksetuksi takaisin.¹²⁷ Tähän ei liitolla ollut varoja, ja rahojen ennakkoon järjestäminen teatterienkin kautta oli liian vaikeaa. Arnee sai kehotuksen koettaa haalia matkaraajoja sisarensa kautta.¹²⁸ Sisar oli Anna-Liisa Primus-Nyman¹²⁹, joka marraskuussa lähetti TNL:n pyynnöstä valokuvan veljestään lehtijuttuja varten.¹³⁰ Arnee ilmoitti, että hän on tulossa heinäkuussa (1928) Suomeen.¹³¹ Aivan näin nopeasti paluu ei kuitenkaan tapahtunut vaan vasta seuraavan vuoden keväällä. Ilmeisesti rahaasiatkin jollain tavalla järjestyivät, koska Arnee keväällä 1929 Suomeen palasi.

Orjatsaloo auttaneen sisaren ja ainoan sisaruksen Anna-Liisa Riddelinin viimeinen sukunimi oli Primus-Nyman kolmannen aviopuolisonsa Karl Emil Primus-Nymanin myötä.¹³² Veljellä ja sisarella oli hyvät välit keskenään.¹³³ Heitä yhdisti myöhemmin vielä samantyyppisen maailmankatsomuksen hyväksyminen. Anna-Liisa-sisaren kolmas aviomies Primus-Nyman oli sosiaalidemokraattinen sanomalehtimies, jolla oli merkittävä rooli sisällissodan jälkeisten armahdusten järjestelmissä.¹³⁴ Orjatsalon ja Ain´ Elisabet Pennasen avioton poika Jarno Pennanen (1906 – 1969)¹³⁵ muisteli tätinsä Anna-Liisan järjestäneen ensimmäisen tapaamisen isä-Aarnen ja pojan välillä 1929 Orjatsalon palattua sisällissodan jälkeen maanpaosta Suomeen.¹³⁶ Anna-Liisa Pri-

¹²⁵ Arneen kirje Lammille 9.9.1927, 792, FB9, TA.

¹²⁶ Arneen kirje Lammille 9.9.1927, 792, FB9, TA.

¹²⁷ Arneen kirje Lammille 9.9.1927, 792, FB9, TA.

¹²⁸ Lammin allekirjoittamaton kirje Arneelle 18.10.1927, allekirjoittamaton kopio, 792, FA7, TA.

¹²⁹ Ks. liite: henkilöluettelo.

¹³⁰ Anna-Liisa Primus-Nymanin kirje 29.11.1927 TNL:lle, 792, FB9, TA.

¹³¹ Arneen kirje Lammille 6.1.1928, 792, FB9, TA.

¹³² Sukujutut -ohjelma, atk-palvelu Luhtasaari, Seinäjoki.

¹³³ Väli-salmi 1946, s. 113 – 114.

¹³⁴ Väinö Tannerin kirje 13.5.1921 Karl Emil Primus-Nymanille, 167, coll. 162, KA.

¹³⁵ Ks. liite: henkilöluettelo.

¹³⁶ Pennanen 1970, s. 213.

mus-Nyman toimi mm. säestäjänä Helsingin Työväenteatterin (= Sörnäisten Työväenteatterin) Punaisen laukun esityksissä 1930¹³⁷ auttaen näin veljeään.

Tampereen Työväen Teatterin johtaja Kosti Elo¹³⁸ oli mitä ilmeisimmin ollut ainakin käytännön järjestelijänä Orjatsalon Suomeen paluussa¹³⁹, vaikkakaan hänen osuuttaan koskevaa mahdollista kirjeenvaihtoa ja muuta aineistoa ei löytynyt TTT:n papereista. Lammin ystävä varatuomari Mikko Erich¹⁴⁰ oli mukana järjestelyissä, koska hän oli vakuutellut edessä olevan vain muutama poliisikuulustelu. Orjatsalon oli määrä mennä Suomeen tultuaan suoraan Erichin asunnolle¹⁴¹, ilmeisesti saamaan ohjeita poliisikuulusteluissa toimimista varten.

4.2. Paluuinto Suomeen voimistuu

Ajatus Suomeen paluusta alkoi Orjatsalolla vahvistua juuri edellisessä luvussa mainitun kirjeenvaihdon myötä, kun palaaja alkoi varmistua siitä, että paluu kotimaahan on turvallinen eikä hän joudu vankeuteen. Juuri sosiaalidemokraatti Väinö Tannerin lyhyeksi jääneen hallituskauden aikana tehtiin viimeinen armahduslakiesitys.¹⁴² Kirjeenvaihdon edetessä huomaa, että Orjatsalon into päästä kotimaahan vahvistui. Tähän vaikutti tietysti se, että Lammi suhtautui hänen paluuajatukseensa suopeasti ja uskoi näyttelijälegendalle löytyvän esiintymismahdollisuuksia.¹⁴³

Arnee ilmoitti haluavansa työskennellä näyttelijänä TNL:n palveluksessa mutta vain sillä ehdolla, että Helsinkiin saadaan työväen teatteri.¹⁴⁴ Jo ensimmäisessä kirjeessään Arnee teki selväksi, ettei halua olla missään tekemisissä porvarillisen teatterin kanssa.¹⁴⁵ Hän selvästi luotti ns. omaan leiriinsä, mikä tietysti parasta olikin ajatellen työmahdollisuuksia sekä mahdollisuutta palata kotimaahan entisenä punakaartilaisena, jota Etsivä keskuspoliisi oli koettanut jäljittää pit-

---

¹³⁷ Meri 2008, s.123.

¹³⁸ Ks. liite: henkilöluettelo.

¹³⁹ Käsinkirjoitettu Lammin allekirjoittama ilmoitus 29.11.1928, jossa kerrotaan TNL:n kehottavan Orjatsaloo saapumaan ja Kosti Elon olevan vierailun järjestäjä Suomessa, Orjatsalon henkilömappi, Valpo I, s. 62, dig. hm 630, EK, KA; Lammin allekirjoittamaton kirje Arneelle 29.2.1928, 792, FA5, TA: viitataan Kosti Eloon vierailun järjestäjänä.

¹⁴⁰ Ks. liite: henkilöluettelo.

¹⁴¹ Lammin allekirjoittamaton kirje Arneelle 18.10.1927, 792, FA7, KA.

¹⁴² Primus-Nymanin yksityisarkisto167, coll. 162. Armahduslakeja säädettiin 1918 – 1927. Niiden myötä vapautettiin erimittaisia tuomioita saaneita punaisia vankiloista.

¹⁴³ Lähetetyt kirjeet 1927, 792, FA 4, FA 7, TA. Lähetetyt kirjeet 1928, 792, FA 5, TA. Lähetetyt kirjeet 1929, 792, FA 6, TA. Saapuneet kirjeet 1927 – 1929, 792, FB 9, TA.

¹⁴⁴ Arneen kirje Lammille 9.9.1927, 792, FB9, TA.

¹⁴⁵ Arneen kirje Lammille 23.7.1927, 792, FB9, TA.

kin 1920-lukua. Arneen halu päästä kotimaahan oli niin suuri ja toiveet ehkä kirjeenvaihdon myötä niin korkealla, että kirjeenvaihdon edetessä hän kuitenkin ilmoitti, että on valmis esiintymään missä tahansa teatterissa ehtonaan kuitenkin luettelemansa näytelmät, koska ei ollut ehtinyt tutustua kuin amerikkalaisiin uutuusnäytelmiin.¹⁴⁶ Jo tästä kirjeestä on rivien välistä pääteltävissä Arneen toive saada esiintyä Suomessa muillakin kuin amatööripohjaisilla työväennäyttämöillä.

Sosiaalidemokraattinen *Kansan Lehti* antoi Orjatsalon oman äänen tulla esiin monien sitaattien kautta hänen selvitellessään paluunsa syitä, joista tärkeimmäksi hän mainitsi halunsa toimia Suomen työväen näyttämöillä. Orjatsalo painotti paikkansa olevan juuri niillä. Yhdysvaltojen teatterioiloista ei ollut paljoakaan hyvää sanottavaa. Orjatsalon mukaan ”taiteellinen puoli ei tule kysymykseenkään” amerikkalaisilla näyttämöillä, joilla teatteriolot ovat niin alkeellisia ja työ muodostuu ”oman itsensä räikkäämiseksi”. Kovin vaatimaton Orjatsalo ei ollut sikäläisiä teatterioiloja suomiessaan: ” [...] minunlaiselleni ammattimiehelle ei ole mitään tehtävää [...]”.¹⁴⁷ Näyttelijän sanoihin saattoi sisältyä muunkinlaista katkeruutta: toimi siirtolaisteatterin johtajana ei liene sujunut hankaluuksitta.¹⁴⁸ Yhdysvalloissa näyttelijän töitä ei todennäköisesti ollut saatavilla hänelle kuin siirtolaisnäyttämöillä. Luvussa 4.1. esiin tullut matkarahoista neuvottelu viittaa myös siihen, että näyttelijä ei ollut erityisen hyvissä rahavaroissa. Suomessa hän varmaankin oletti mahdollisuksiensa näyttelijänä olevan laajemmat, ja tätä kautta hän ehkä toivoi saavuttavansa paremman taloudellisen toimeentulon. Myös irrallinen huomautus muun muassa näyttelijätuttu Annie Mörkin aikeista tulla Yhdysvaltoihin ja epäily siitä, että tämä tulee pettymään, paljasti Arneen kokemuksia sikäläisistä teatterimahdollisuuksista.¹⁴⁹

Yksi syy Orjatsalon Suomeen paluuseen oli koti-ikävä näyttelijän omien sanojen mukaan. Hän mainitsi myös olevansa jo liian vanha sopeutumaan vieraisiin oloihin.¹⁵⁰ Orjatsalo oli tuolloin 46-vuotias. Ilmeisesti Yhdysvallat oli ollut Orjatsalolle pettymys liki alusta saakka. Yksityishenkilö oli ilmoituksessaan Suomen Etsivälle keskuspoliisille kertonut tuttavansa tavanneen vuonna

---

¹⁴⁶ Arneen kirje Lammille 6.1.1928, 792, FB9, TA.

¹⁴⁷ Tokoin kirje Primus-Nymanille 25.3.1921, K.E.Primus-Nymanin yksityisarkistot, 167, coll. 162, KA.

¹⁴⁸ Heikki Virtasen ilmoitus 17.7.1925. Orjatsalon henkilömappi, Valpo I, s.2 -24, dig.hm.630, EK, KA: Orjatsalo oli kuulemma saanut potkut ”rettelöintinsä” takia.; vrt. Lammin kirje Mikko Lyytikäiselle Amerikkaan 8.3.1929, 792, FA6, TA: näyttelijä ei ollut eronnut aivan riidoissa, koska hänellä oli juhlava jäähyväisnäytös. Oliko kuitenkin kyse samasta teatterista? Siitä ei ole vielä tarkkaa tietoa.

¹⁴⁹ Arneen kirje Lammille 9.9.1927, 792, FB9, TA.

¹⁵⁰ *Kansan Lehti* 28.2.1929, uutinen ’Aarne Orjatsalo Suomeen’.

1925 New Yorkin kadulla pikaisesti Orjatsalon, jonka sanoista oli kuulemma ollut pääteltävissä kova halu päästä takaisin kotimaahan.¹⁵¹

Arnee viittasi kirjeessään Lammille olinmaansa ristiriitoihin: ”Tämä on riitaista ja hajanaista sakkia kun Puolan valtiopäivät.” Hän oli ilmiselvästi pettynyt asuinmaansa ilmapiiriin. Kirjeenvaihdosta voi päätellä hänen luottavan työväen aatteen kannattajiin Suomessa todennäköisesti toisin kuin Yhdysvalloissa. Kansan Lehden uutisessa mainitsi Orjatsalo paluunsa syynä mm. pettymyksen Amerikan työväen liikkeeseen, joka hänen mielestään on ”kuolevaa liikettä”. Hän kertoi kommunistien tulleen Amerikassa luokseen ”haukkumaan” itseään.¹⁵² 1920-luvun Yhdysvallat saattoi olla vieläkin poliittisesti kahtiajakoisempi kuin sisällissodan jälkeinen Suomi,¹⁵³ Kommunistit eivät myöskään voineet hyväksyä Orjatsalon tavoin Muurmannin suomalaislegioonassa palvelleita.¹⁵⁴ Myös Kanada ja Yhdysvaltoihin paenneen Oskari Tokoin kirjeessä Primus-Nymanille tuli esiin amerikkansuomalaisen työväenliikkeen jakautuneisuus ja riittävä ilma-
piiri hänen todetessaan, ettei ole viitsinyt sekaantua heidän riitoihinsa, koska se olisi sama kuin ”ryhtyä koiraa korvista vetämään”.¹⁵⁵

4.3. Kuulusteluja ja teatterinäytöksiä

Kirjailija Eila Pennanen kirjoitti melko osuvasti erään romaanihenkilönsä suulla Suomeen palanneen Orjatsalon herättämistä tunteista:

” – Jos se mies luulee voivansa kulkea täällä ympäriinsä ja antaa näytöksiä, hän erehtyy. Täällä on nyt kova henki vastassa.”¹⁵⁶

Jo vuosisadan alusta saakka tuntui Orjatsaloo koskevia suhtautumistapoja leimanneen se, että tämän moraaliala arvioitiin sekä yksityiselämän että poliittisten ratkaisujen kannalta, minkä Pennanen jälleen kerran kiteyttää osuvan ironisesti romaanissaan *Tyttölapsi*.

¹⁵¹ Heikki Virtasen ilmoitus 17.7.1925, Orjatsalon henkilömappi, Valpo I, s.3 – 24, 630, EK, KA.

¹⁵² Kansan lehti 28.2.1929, uutinen ’Aarne Orjatsalo Suomeen’.

¹⁵³ Heikki Virtasen ilmoitus 17.7.1925, Orjatsalon henkilömappi, Valpo I, s. 2 – 24, 630, EK, KA.

¹⁵⁴ Jussila et al. 2006, s.122: Muurmannin legioonalaisia pidettiin Suomen ja Venäjälle siirtyneiden punaisten keskuudessa maanpettureina. Englanti ja Yhdysvallat edellyttivät Suomen itsenäisyyttä tunnustaessaan, että legioonalaiset armahdettaisiin tai heidän sallittaisiin siirtyä maanpakoon Kanadaan. Pääosan sallittiin palata Suomeen 1919.

¹⁵⁵ Tokoin kirje Primus-Nymanille 25.3.1921, K.E.Primus-Nymanin yksityisarkistot, 167, coll. 162, KA.

¹⁵⁶ Pennanen 1992, s. 313. Eila Pennanen romaanin *Tyttölapsi* on yksi hänen kuudesta sukunsa vaiheista kertovasta romaanista ja itsenäistä jatkoa 1970-luvulla ilmestyneelle Tampere-trilogialle.

” Viimein hän ankarasti päättään nyökytellen kertoi Orjatsalon koko pahuuden sen synkeässä syvyydessä. – Hän petti Aino-tätisi, teki hänet hyvin onnettomaksi ja petti myös isänmaansa asettumalla kapinallisten puolelle laillista esivaltaa vastaan.”¹⁵⁷

Orjatsalosta sisällissodan jälkeen kiinnostunut esivalta eli Etsivä keskuspoliisi oli kirjannut liki koko 1920-luvun ajan erilaisia havaintoja maasta paenneen näyttelijän oletetuista liikkeistä.¹⁵⁸ Milloin joku oli ilmoittanut nähneensä Orjatsalon Seurasaassa eräässä ravintolassa vuonna 1924;¹⁵⁹ milloin taas joku tamperelainen oli nähnyt saman miehen kävelemässä Helsingin Fredrikinkadulla katselemassa ”liikeakkunoita”;¹⁶⁰ olipa Orjatsalo ollut kuulemma jopa Shanghaissa.¹⁶¹ Tarkemmin tutkittaessa Seurasaaren kahvila olikin jo suljettu, eikä kukaan paikallisista muistanut nähneensä Orjatsalon näköistä miestä.¹⁶² Varmaksi osoittautuvaa tietoa Orjatsalon Yhdysvalloista Suomeen saapumissuunnitelmista oli kuitenkin Etsivä keskuspoliisi saanut yksityishenkilön ilmoituksena keväällä 1928 eli noin vuotta ennen Orjatsalon paluuta.¹⁶³ Kun siis pääkonsuli New Yorkista oli Suomen ulkoministeriöön ilmoittanut Orjatsalolle ja tämän rouvalle annetun passi 6.2.1929 ja pariskunnan olevan jo matkalla Kööpenhaminan kautta Suomeen,¹⁶⁴ EK käynnisti melkoisen koneiston. Sisällissotaan osallistuneen näyttelijän toiminnasta vuosina 1917–1918 alettiin järjestää EK:n etsivien toimesta kuulusteluja ympäri Suomea.¹⁶⁵

Yleisesikunnan Passiosaston Sotilaallinen toimisto pyysi Etsivältä osastolta virka-apua selvittääkseen Orjatsalon osuutta ”kapinaan” sekä saadakseen selvityksen ”muista hänen tekemistään rikoksista”.¹⁶⁶ Huolimatta armahduslaeista oletus siis oli, että Orjatsalo oli lain edessä rikollinen. Passiosaston virka-apupyynnössä mainittiin Tampereella tapahtunut Orjatsalo – Pennaskandaali sekä se, miten Orjatsalo oli ollut asiasta haastettuna Tampereen raastuvanoikeuteen”.¹⁶⁷ Häneen liittyen siis kaivettiin kaikki mahdollinen, vaikka se ei oikeastaan olisikaan liittynyt sisällissodan aikaisiin toimiin millään tavoin. Viikkoa ennen Orjatsalon paluuta Suomeen sai Hangon kaupungin poliisilaitos Valtiolliselta poliisilta kehotuksen pidättää mahdolli-

---

¹⁵⁷ Pennanen 1992, s.312.

¹⁵⁸ Orjatsalon henkilömappi, Valpo I, 630,EK, KA.

¹⁵⁹ Etsivä A. Kangashuhdan kirjaama ilmoitus 13.11.1924, Orjatsalon henkilömappi, Valpo I, s. 3 - 24, 630,EK, KA.

¹⁶⁰ Etsivä K. Arajärven kirjaama ilmoitus 18.11.1924, Orjatsalon henkilömappi, Valpo I, s 3 – 24, 630,EK, KA.

¹⁶¹ Etsivä A. Kangashuhdan muistiinpano 17.2.1928, Orjatsalon henkilömappi, Valpo I, s. 3 – 24, 630,EK, KA.

¹⁶² Etsivä Kangashuhdan kirjaama ilmoitus 13.11.1924, Orjatsalon henkilömappi, Valpo I, s. 3 - 24, 630,EK, KA.

¹⁶³ Ilmoitus 15.5.1928, Orjatsalon henkilömappi, Valpo I, s. 27, 630, EK, KA.

¹⁶⁴ Muistiinpano 15.2.1929, Orjatsalon henkilömappi, Valpo I s.29, 630,EK, KA.

¹⁶⁵ Muistiinpano 17.2.1928, Orjatsalon henkilömappi, Valpo I, s. 25, 630,EK, KA; EK:n pääosaston kuulustelukehottus Viipurin alaosastolle 16.2.1929, Orjatsalon henkilömappi, Valpo I, s. 33, 630,EK, KA; Ilmoitus 19.2.1929, Orjatsalon henkilömappi, Valpo I, s. 630,EK, KA; etsivä Harry Bromsin päiväämätön ilmoitus Kemin osaston kuulusteluista, Orjatsalon henkilömappi Valpo I, s.104, 630,EK, KA.

¹⁶⁶ Yleisesikunnan Passiosaston virka-apupyynnö, Orjatsalon henkilömappi, Valpo I, 630,EK, KA.

¹⁶⁷ Yleisesikunnan Passiosaston virka-apupyynnö, Orjatsalon henkilömappi, Valpo I, 630,EK, KA.

sesti Hankoniemen satamaan saapuva Orjatsalo ja tutkia pariskunnan matkatavarat; pidätysmääräys ei koskenut vaimoa.¹⁶⁸ Orjatsalo palasi Suomeen 27.2.1929 itseään 23 vuotta nuoremman vaimonsa Toini Aaltosen kanssa.¹⁶⁹ Hangon poliisi järjesti Suomeen saapuneelle Orjatsalolle vastaanoton ja toimitti hänet jo samana iltana Helsinkiin Etsivän keskuspoliisiin huostaan.¹⁷⁰

Yli viikon pidätysten ja useina päivinä Valtiollisen poliisin tutkintovankilassa toimitettujen kuulustelujen jälkeen Orjatsalo vapautettiin. Todisteiksi hänen toimistaan sisällissodassa voitiin näyttää vain puheita ja sanomalehtikirjoituksia, jotka eivät kuitenkaan riittäneet pitämään häntä sellaisena yllyttäjänä, joka olisi valtiorikoksiin syyllistyneiden henkilöiden armahdusten ulkopuolella.¹⁷¹ Etsivä keskuspoliisi ei saanut Orjatsaloa tuomitukseksi - vaikka parhaansa yrittikin. Etsivät kuulustelivat ihmisiä ympäri Suomea. Iso osa kuulustelluista näytti olevan suureksi osaksi arvostetuissa ammateissa toimivia tamperelaisia. He esittivät vain huhuja ja kuulemiaan asioita eivätkä ”valalle voi ottaa yhtään mitään”.¹⁷² Esimerkiksi tehtailija K.V.Autti oli haluton kertomaan mitään, koska pelkäsi tuotteidensa joutuvan vasemmiston boikottiin.¹⁷³ Orjatsalon juttu oli esillä oikeudessa 19.6.1929, mutta marraskuussa hovioikeus lopulta hylkäsi syytteen avunannosta valtionpetokseen, koska rikoksen syyteoikeus oli jo vanhentunut.¹⁷⁴

Kaiken tämän ollessa kesken Orjatsalo esiintyi ja suunnitteli vierailujaan teatterilavoilla. Työväen teatterien maailma vastaanotti maineikkaan näyttelijänsä virkavaltaa ystävällisemmin. Orjatsalo oli kaikkien vuosien jälkeen tervetullut esiintymään työväen näyttämöille. Orjatsalon vapauduttua Helsingin tutkintovankilan kuulusteluista päätti seuraavana päivänä helsinkiläinen Koiton näyttämö¹⁷⁵ tehdä hänen kanssaan vierailusopimuksen. Samalla päätettiin mahdollisen sopimuksen synnyttyä siirtää O. Noron lahjanäytäntö syksyyn.¹⁷⁶

---

¹⁶⁸ EK:n pääosaston ilmoitus Hangon kaupungin poliisilaitokselle 20.2.1929, Orjatsalon henkilömappi, Valpo I s.35, 630, EK, KA.

¹⁶⁹ Kuulustelupöytäkirja, Valpo I, s. 85, EK, KA.

¹⁷⁰ Kuulustelupöytäkirja 28.2.1929 – 6.3.1929, Orjatsalon henkilömappi, Valpo I, s. 47, 630, EK, KA.

¹⁷¹ Kuulustelupöytäkirja 5.3.1929, Orjatsalon henkilömappi, Valpo I, s. 85, 630, EK, KA.

¹⁷² Etsivä Lauri Vuoren muistiinpano, jossa mm. luettelo kuulustelluista ammatteineen 12.3.1929, Orjatsalon henkilömappi, Valpo I s.117, 630, EK, KA.

¹⁷³ Etsivä Harry Bromsin muistiinpano 12.3.1929, Orjatsalon henkilömappi, Valpo I, s. 122, 630, EK, KA.

¹⁷⁴ Hovioikeuden pöytäkirja 12.11.1929, Orjatsalon henkilömappi, Valpo I, s. 145, 630, EK, KA.

¹⁷⁵ Koski 1987, s.13: Koitto oli työväenhenkinen harrastajapohjainen teatteri, vaikkakin menestyksiä saavuttanut.

¹⁷⁶ Koiton näyttämön johtokunnan pöytäkirja 7.3.1929, IF 9A Kansan arkisto; 12.3.1929 sopimus, henkilökunnan välikirjat 1928 – 30, IF Hba, Kansan arkisto; Koiton näyttämön johtokunnan pöytäkirja 21.3.1929, IF C, Kansan arkisto.

Aivan ensimmäiseksi Orjatsalo esiintyi kuitenkin ennakkosuunnitelmien mukaisesti maaliskuun puolivälissä Viipurissa ja Lappeenrannassa¹⁷⁷, sillä Tampereella ei ollut sopivaa näytelmää valmiina.¹⁷⁸ TTT:n teatteritoimikunnan kokouksessa viitattiin 2.4.1929 ensimmäisen kerran Orjatsalon tuloon, kun teatterinjohtaja Kosti Elo ilmoitti olleensa Helsingissä hänen puheillaan keskustelemassa vierailusta. Kokouksessa päätettiin muuttaa ohjelmistoa ja siirtää näytelmä *Kaksitoistatuhatta* syksyyn ja ottaa harjoiteltavaksi Orjatsalon mukanaan tuoma näytelmä *Oikea rakastaja*. Isännöitsijä Vettenranta sai tehtäväkseen matkustaa näyttelijän luo tekemään kirjallisen sopimuksen.¹⁷⁹

Tampereen Työväen Teatteri tuntui ottavan Orjatsalon erityisen avosylin vastaan: paitsi edellä mainittua näytelmän *Kaksitoistatuhatta* siirtoa, ilmoitti Kosti Elo 21.4.1929, että samana keväänä otetaan ohjelmistoon myös Orjatsalon vanha bravuurinäytelmä *Edmund Kean*, jossa hän kuulemma olisi suostuvainen olemaan pääroolissa, ja *Häät Rymättylässä* -näytelmä siirtyisi syksyyn. Samalla päätettiin ostaa Orjatsalolle tervetuliaisiksi kotimaahan paluun kunniaksi laakeriseppelä *Oikean rakastajan* ensi-iltaan.¹⁸⁰ Myös Orjatsalo itse suhtautui kaikkein halukkaimmin juuri vanhassa kotikaupungissaan esiintymiseen.¹⁸¹

Orjatsalon paluu uutisoitiin *Kansan Lehdessä* päivä tämän Hankoon saapumisen jälkeen. Etusivulla laajasti tilaa saaneessa uutisessa Orjatsalo tuotiin esille kuvan kera, kun oli saatu tilaisuus haastatella ”mainehikasta maanmiestämme”. Hänet esitettiin jutussa loistavan uran myös ulkomailla luoneena näyttelijänä, jolta tiedusteltiin, eikö hän ollut kiinnostunut esiintymään ”filmisissä”. Tähän Orjatsalo vastasi kääntämällä huomion elokuvatyöskentelyn huonoihin puoliin, kuten huumeiden eli ”kiihoitusaineiden” käyttöön filmausryhmissä.¹⁸²

Aamulehti uutisoi Orjatsalon paluun *Kansan Lehteä* myöhemmin vaatimattomasti sisäsivulla, jossa kerrottiin tunnetun näyttelijän rouvineen saapuneen maahan paljon matkatavaroita mukanaan. Kohtuullisen neutraali teksti muuttui sävyiltään kohdassa, jossa viitattiin vuoden 1918 tapahtumiin. Orjatsalon kerrottiin paenneen maasta ” [...] sotkeuduttuaan, kuten Tampereella hy-

---

¹⁷⁷ *Kansan Lehti* 16.3.1929, uutinen, Orjatsalon vierailut Viipuriin ja Lappeenrantaan.

¹⁷⁸ E.Lammin allekirjoittamat kirje Mikko Lyytikäiselle New Yorkiin 8.3.1929, 792, FA6, *Kansan* arkisto. Kirjeessä viitataan jo ensimmäisenä esityspaikkana Viipuriin.

¹⁷⁹ TTT:n Teatteritoimikunnan kokouspöytäkirja 2.4.1929, TeaMA 1500, C6, Teatterimuseon Teatteriarkisto.

¹⁸⁰ TTT:n Teatteritoimikunnan kokouspöytäkirja 21.4.1929, TeaMA 1500, C6, Teatterimuseon Teatteriarkisto.

¹⁸¹ Alaric Arneen kirje E.Lammille 6.1.1928, 792, FB9, TA.

¹⁸² *Kansan Lehti* 28.2.1929, uutinen 'Aarne Orjatsalo Suomeen Amerikasta'.

vin tiedetään, varsin pahasti kapinaan [...]”¹⁸³ Aamulehti otti myös Orjatsalon tulevan oikeusjutun esille maaliskuun alussa samassa uutisessa, jossa kerrottiin tarkoitushakuisesti salaisen kommunistisen puolueen ”viime aikoina” kiihtyneestä toiminnasta.¹⁸⁴

5. KOTIMAASSA

5.1. Ensimmäinen näytös: hurmioitunutta ylistystä ja kiihkeitä tunteita

Orjatsalon ensimmäiset vierailunäytännöt Helsingissä Koiton lavalla olivat keränneet menestyksekkäästi yleisöä. Orjatsalon suomentamaa, päätähdittämää ja ohjaamaa Oikeaa rakastajaa esitettiin 12 kertaa 4.4.1929 – 1.5.1929. Lippuja siihen myytiin 4044 kappaletta, ja tulot ovat olleet 69 655 smk. Vain yksi näytelmä eli *Hurja Lola* tuotti Koitolle samana esityskautena enemmän, mutta esityskertojakin oli liki tuplasti enemmän eli 21 kpl.¹⁸⁵ Oikea rakastaja oli myös taiteellinen menestys pitkälti juuri Orjatsalon taitojen vuoksi.¹⁸⁶ Myös Tampereella *Oikea rakastaja* saavutti yleisömenestyksen: sitä esitettiin 6 kertaa 23.4.1929 – 12.5.1929.¹⁸⁷

Samana keväänä toukokuussa sai ensi-iltansa *Reviisori*-näytelmä, jonka pääosassa oli jälleen Orjatsalo. Hän oli saanut TTT:n teatteritoimikunnan taipumaan tahtoonsa vaihtaa itseään varten suunniteltu *Edmund Kean Reviisoriin*, koska kokouksen puheenjohtajan selostuksen mukaan Orjatsalo ”ei ollut oikeen halukas sitä näyttelemään”, sillä hän oli pitänyt *Keanin* osaa liian samantyyppisenä kuin *Oikean rakastajan* pääroolia. Niinpä TTT:n teatteritoimikunta päätti kokouksessaan nopeista käänteistä: ”[...] siitä on ensi-ilta ensi torstaina [...]”.¹⁸⁸ *Reviisoria* esitettiin TTT:ssä 16.5.1929 – 26.5.1929 kuusi kertaa, kuten Oikeaa rakastajaakin.¹⁸⁹

Kansalaissodan jälkeisen Suomen monissa kaupungeissa toimi rinnan työväen teatteri ja porvarillinen teatteri; teatterin valinta oli poliittinen kannanotto, vaikka ohjelmisto ei usein niin poliit-

¹⁸³ Aamulehti 1.3.1929, uutinen Aarne Orjatsalo jälleen Suomessa.

¹⁸⁴ Aamulehti 3.3.1929, uutinen ’Salainen kommunistinen puolue ryhtynyt viime aikoina kiihkeään toimintaan. Orjatsalon asia ratkaistaan oikeudessa.’

¹⁸⁵ Koiton näyttämön vuoden 1929 tilasto esitetyistä näytelmistä, IF, Da, Kansan arkisto.

¹⁸⁶ Välisalmi 1946,s.112; Koski 1986,s.342 -343.

¹⁸⁷ TTT:n työjärjestys 1929, TeaMA 1500, A1, Teatterimuseon Teatteriarkisto.

¹⁸⁸ TTT:n Teatteritoimikunnan pöytäkirja 12.5.1929, TeaMA 1500, C6, Teatterimuseon Teatteriarkisto.

¹⁸⁹ TTT:n työjärjestys 1929, TeaMA 1500, A1, Teatterimuseon Teatteriarkisto.

tista olisi ollutkaan.¹⁹⁰ Jakautunut kansakunta kävi tiukasti omissa teattereissaan. Lähinnä paikalla ja ympäristöllä oli merkitystä – ei niinkään ohjelmistolla. Ohjelmistot saattoivat olla hyvinkin samanlaisia niin porvarillisissa kuin työväen teattereissa. Ankeiden olojen jälkeen kaivattiin viihdykettä.¹⁹¹ Tampereella tehtaiden ammattiosastot ostivat työläisilleen lippuja Orjatsalon näytöksiin, ja niissä oli ”valtavasti väkeä”.¹⁹² Näytöksiin jonotettiin lippuja, ja kolmeen kuudesta *Oikean rakastajan* näytöksistä myytiin liput Tampereella loppuun jo ensi-iltapäivänä. Orjatsaloa odotettiin ainakin tietyissä piireissä kiihkeästi juuri Tampereella, jonka Työväen Teatterissa oli ennen kansalaissotaa nähty ”useimmat persoonalliset voittonsa”.¹⁹³ Tampereella tunnettu ”mielipaha” siitä, että Orjatsalo esiintyi paluunsa jälkeen ensin muualla, muuttui tyytyväisyydeksi, kun saatiin reagoida ”porvarillisten palkkakriitikkojen valhepropagandaa vastaan”.¹⁹⁴

Kokoomuslainen *Aamulehti* ei syyllistynyt *Kansan Lehden* nimimerkki R:n¹⁹⁵ mainitsemaan propagandaan, sillä se kieltäytyi kokonaan vastaanottamasta ilmoituksia Orjatsalon vierailunäytännöistä eikä myöskään julkaissut niistä yhtään kritiikkiä tai uutista. TTT:n toimikunta päätti vastatoimenpiteenä olla ilmoittamatta *Aamulehdessä* muistakaan näytelmistään kevätkauden 1929 aikana ja harkitsi, jatkettaisiinko syksylläkään ilmoittelua *Aamulehdessä*. Orjatsalon vierailunäytösten mainostamiseksi päätti TTT painattaa ”reklamilehtisiä”, joita jaettiin Tampereella ja lähiympäristössä.¹⁹⁶ TTT:n ja *Aamulehden* aiemmat ristiriidat kärjistyivät Orjatsalon vierailukevääseen. Jo esimerkiksi syksyllä 1927 TTT:n toimikunta oli kutsuttu koolle pohtimaan, mihin toimenpiteisiin pitäisi ryhtyä, kun kokoomuslaisen *Aamulehden* katsottiin aiheettomasti hyökänneen johtaja Eloa vastaan ja olleen muutenkin myönteisempi porvarillista Tampereen Teatteria kohtaan, varsinkin kun *Aamulehden* entisen toimittajan mainittiin olevan TT:n johtajana.¹⁹⁷ Orjatsalon kevään 1929 vierailunäytöksistä ei todellakaan löytynyt *Aamulehdestä* yhtään ilmoitusta, arvostelua saati uutista.

Siinä missä *Aamulehti* vaikenä Orjatsalon näyttelemisestä, *Kansan Lehti* mainosti häntä huomiota herättävän paljon jopa muiden samoissa näytelmissä esiintyneiden näyttelijöiden kustan-

---

¹⁹⁰ Laaksovirta 1987, s.110; ks. myös Siikavire 1978, s. 56, joka viittaa TTT:n piirissä huolimatta ohjelmiston painottumisesta ei-aatteelliseen puoleen luodun voimakas työväenteatteritraditio.

¹⁹¹ Paavolainen ja Kukkonen 2005, s. 94.

¹⁹² Hilda Nurmelan haastattelu, muistitietokokoelma 720, sid.39, TA.

¹⁹³ *Kansan lehti* 24.2.1929, nimimerkki R., kritiikki Aarne Orjatsalo Tampereen Työväen Teatterissa ; .Lammi, *Työväen Näyttämötaide 7/ 1929*,s. 98, jossa kirjoittaja viittaa juuri Tampereen kiihkeään odotukseen.

¹⁹⁴ *Kansan Lehti* 24.4.1929, nimimerkki R., kritiikki Aarne Orjatsalo Tampereen Työväen Teatterissa.

¹⁹⁵ En ole pystynyt selvittämään, kuka oli nimimerkin takana.

¹⁹⁶ TTT:n Teatteritoimikunnan kokouspöytäkirja 21.4.1929, TeaMA 1500, C6, Teatteriarkisto; myös *Kansan lehti* kirjoittaa *Aamulehden* tiedotusboikotista otsikolla Teatteriainoa, *Kansan Lehti* 18.4.1929.

¹⁹⁷ TTT:n Teatteritoimikunnan kokouspöytäkirja 2.9.1929, TeaMA 1500, C6, Teatteriarkisto.

nuksella. *Oikeaa rakastajaa* ja *Reviisoria* esiteltäessä mainittiin lähes poikkeuksetta nimeltä vain pääosan esittäjä Aarne Orjatsalo, jonka näyttelijän taitoja kuvaavien lukuisien ylistävien määritteiden kautta näytöksiä lehden kulttuurisivuilla mainostettiin:

[...] suuri näyttelijäkyky ja taiteellisuus antavat korkeinta mitä Tampereella koskaan on tarjottu.¹⁹⁸ Aarne Orjatsalo antaa parhaintaan ja on siitä syystä katsojalle valtava teatterielämys.¹⁹⁹ [...] täpötydet katsomot olleet suorastaan haltioituneita taiteilija Orjatsalon säkenöivästä ja nerokkaasta esityksestä.²⁰⁰

Jopa TTT:n keväällä 1929 jättäneiden Lempi Karin ja Viljo Huttusen jäähyväisnäytäntönä esitettyä Punaista laukkuja ennakkoon mainostettaessa päätyi Kansan Lehti ylistämään sivuosassa vierailutta Orjatsaloo ja uskoi näytöksen keräävän yleisöä ”varsinkin kun Aarne Orjatsalo lisäksi esiintyy vierailijana”.²⁰¹ Kaiken kaikkiaan Kansan Lehti julkaisi 28.2.1929 – 7.6.1929 yli 30 Orjatsalon ympärillä pyörivää juttua: näytelmäesittelyjä ja -mainoksia, uutisia sekä kritiikkejä. Orjatsalon ensi esiintyminen TTT:n näyttämöllä *Oikean rakastajan Jean Poirotina* sai ylistävän vastaanoton paitsi Kansan Lehdessä myös Työväen Näyttämötaide -lehdessä ylistävin alaotsikoin ”Ensiesiintyminen eilisiltana jälleennäkemisen ilon ja suuren taiteen virittämän juhlatunnelman vallitessa”²⁰² sekä ”Tampereen Työväen Teatterissa valtava jälleennäkemisen ilon ja suuren taiteen voittojuhla”.²⁰³ Kansan Lehdessä sosiaalidemokraattinen tausta vaikutti oletettavasti oman leirin näyttelijän liki hurmokselliseen ylistämiseen, vaikkakin Orjatsalon näyttelijän taidot tunnustettiin edelleen myös sosiaalidemokraattisten piirien ulkopuolella.²⁰⁴

Orjatsalon ensimmäinen esiintyminen Tampereella keräsi yleisöä paitsi vasemmalta myös oikealta – eri asia sitten oli, missä tarkoituksessa Oikean rakastajan huhtikuiseen ensi-iltaan saavuttiin. Yleisön joukossa olleiden nuorten miesten levittämä aivastuspulveri sekä ”vastenmielisen hajuinen” happo sai katsojat aivastelemaan ja peittämään nenänsä ; hankkeesta oli kuitenkin kaupungin poliisimestarilla ja TTT:n johdolla ennakkoon tieto, minkä vuoksi teatterisalissa oli 20 poliisia ja 30 voimisteluseura Yrityksen painijaa järjestysmiehinä. Myös seuraavan illan näytökseen liittyi häirintää, sillä sen aikana sähkövalot alkoivat välkkyä.²⁰⁵ Ilmeisesti näytösten häiritsijät eivät aivan saavuttaneet toivomaansa tarkoitusta. Ensi-illasta muodostui Orjatsalolle

¹⁹⁸ Kansan Lehti 27.4.1929, Kirjallisuus ja taide -palsta.

¹⁹⁹ Kansan Lehti 5.5.1929, Kirjallisuus ja taide -palsta.

²⁰⁰ Kansan Lehti 8.5.1929, Kirjallisuus ja taide -palsta.

²⁰¹ Kansan Lehti 18.5.1929, teatteri uutinen ’Lempi Karin ja Viljo Huttusen jäähyväisjuhlat’.

²⁰² Kansan Lehti 24.4.1929, nimimerkki R:n kritiikki Aarne Orjatsalo Tampereen Työväen Teatterissa.

²⁰³ Lammi 1929, s. 98, Työväen Näyttämötaide 7/ 1929.

²⁰⁴ Koski 1986, s. 343, jonka mukaan Orjatsaloon suhtautuminen oli aatteellisista syistä lehdissä ongelmallista.

²⁰⁵ EK:n Treen osaston tilannekatsaus nro 4 / 1929, Orjatsalon henkilömappi, Valpo I, s.91, 630, EK, KA.

menestys. Suosionosoituksia kuultiin alusta loppuun, ja niiden ”voimaan olisi hukkunut vakavampikin porvarihulikaanien mielenosoitus”, mainitsi Kansan Lehden R. eikä pitkässä ja ylistävässä arvostelussaan juuri muuten välikohtaukseen puuttunut.²⁰⁶ Orjatsalon saamien huomattavan voimakkaiden aplodien lisäksi arvosteluissa kiinnitettiin huomiota näyttelijän sekä väliajalla että näytöksen lopussa saamiin runsaisiin kukkamääriin.²⁰⁷

5.2. Toinen näytös: taiteellisista voitoista huolimatta tunnelma kääntyy ikäväksi

Aamulehti ei nytkään ollut huomaavinaan TTT:n tapahtumia, mutta taisi juuri vaikenemisellaan tehdä omalta osaltaan mainosta Orjatsalon vierailunäyttännöistä. Kansan Lehti tuomitsi voimakkaasti välikohtauksen ”hulikanismiksi”, jonka olivat toteuttaneet ”täkäläiset fascistiset piirit” ja ”herrashulikaanit”.²⁰⁸ EK ei pitänyt välikohtausta kovinkaan vakavana, koska paikallisen osaston tilannekatsauksessa viitattiin ”sos.dem herrojen keskuudessa” hermostutun ”muutamien nuorkaisten poikamaisista vallattomuuksista” sekä kerrottiin yleisön ottaneen koko jutun ”humoristiselta kannalta”.²⁰⁹ Näytösten häiritsijät jäivät todennäköisesti ilman rangaistusta, mihin viittaa myös se, että Tampereen kaupunginhallitukselle erään valtuutetun tapauksen johdosta tekemä kysely ei aiheuttanut mitään toimenpiteitä.²¹⁰

Oikean rakastajan toisen näytöksen aikana tapahtunut sähkövalojen lepattaminen johtui sähkölaitoksen Koulukadun ja Satamakadun kulmassa olevan syöttöpistekaapin murtamisesta sekä sulakeputkiin kohdistuneesta ampumisesta.²¹¹ Poliisi kuulusteli mm. Tampereen teknillisen oppilaitoksen oppilaita – tuloksetta. Kansan Lehti mainitsi ajan tavan mukaisesti nimeltä yhden epäillyn ensi-illan häiritsijän, jonka taskuista löytyi aivastuspulveria ja karbidia, mutta joka kiisti kaiken, kuten muutkin epäillyt.²¹² Valkoista Suomea edustavat suojeluskunnat olivat 1920- ja 1930-luvuilla paitsi mukana maanpuolustustyössä myös ”paikallisen poliittisen kontrollin välineenä”, sillä ne olivat yhteydessä poliisiviranomaisiin.²¹³ Näin ollen poliisikunnan voi ajatella

---

²⁰⁶ Kansan Lehti, 24.4.1929, nimimerkki R:n kritiikki Aarne Orjatsalo Tampereen Työväen Teatterissa.

²⁰⁷ Kansan Lehti 24.4.1929, nimimerkki R:n kritiikki Aarne Orjatsalo Tampereen Työväen Teatterissa; Lammi 1929, s.100, Työväen Näyttämötaide nro 7 /1929.

²⁰⁸ Kansan Lehti 24.4.1929, etusivun uutinen Hulikanismia TTT:ssa.

²⁰⁹ EK:n Treen osaston tilannekatsaus nro 4, 1929, Orjatsalon henkilömappi, Valpo I, s. 91, 630, EK, KA.

²¹⁰ Tampereen kaupunginhallituksen pöytäkirja 5.11.1929, CI:2, 26/I TKA: valtuutetun kyselyyn vastattiin, että kaupunginjohtaja on kehottanut poliisilaitosta selvittämään asiaa, mutta mitään ratkaisevaa ei ole ilmennyt.

²¹¹ Tampereen kaupunginhallituksen ylimääräisen kokouksen pöytäkirja 25.4.1929, CI:2, 26/I, TKA.

²¹² Kansan Lehti 4.5.1929, uutinen 'Teatterimekastajat ja ilkityöntekijät selville saamatta'.

²¹³ Jussila et al. 2000, s. 139.

edustaneen valkoista Suomea, jolloin entisen punakaartilaisen häirintään tuskin kovin vakavasti puututtiin. Tamperelainen rehtori Kaarlo Tiililä taisi päiväkirjassaan kiteyttää oikeiston suhtautumisen kirjoittaessaan tutusta nuoresta miehestä, joka oli tullut pidätetyksi työväenteatterilla. Tiililä totesi teon ikäväksi mutta kohdisti syyn Orjatsaloon: ” Ettei ihmeempää ole tapahtunut Orjatsalon, tuon suurelisen kapinallisten kiihoittajan takia, todistaa suomalaisten mielentyneyttä.”²¹⁴

Orjatsalon kevään 1929 *Oikean rakastajan* ensimmäiset esitykset TTT:ssä olivat yleisömenestyksiä ja hän esiintyi vielä kesäkuussa menestyksekkäästi TTT:n Viikinsaaren ulkoilmanäyttämöllä *Tukkijoki*-näytelmässä. Näytelmää mainostettiin Kansan Lehdessä jälleen pelkästään Orjatsalo nimeltä mainiten.²¹⁵ Kaikesta huolimatta alkoi TTT:n into vierailijaansa kohtaan hiipua. Heinäkuussa Orjatsalo pyysi vahvistusta suunnitelmiin, joiden mukaan hänen piti jatkaa esiintymisiään vielä seuraavalla kaudella TTT:ssä. Orjatsalo viittasi kevään tapahtumiin: ” [...] kun huonoa taloudellista tulosta oli koko Toukokuu ja muutenkin sopimatonta” . Hän myös osoitti sanansa juuri isännöitsijä Vesirannalle: ”Sinähän siellä kuitenkin ylipäänsä asiat tiedät.” Teatterinjohtaja Elon suuntaan hän ei viitannut.²¹⁶ Ilmeisesti kaikkiin toukokuun *Oikean rakastajan* tai *Reviisorin* esityksiin ei enää riittänyt yhtä paljon yleisöä kuin aivan ensimmäisiin esityksiin.²¹⁷ Kuitenkin Kansan Lehden toukokuuisissa teatterimainoksissa Orjatsaloa ylistettiin edelleen: ” Orjatsalo miespääosassa [...] edellisillä kerroilla saanut täydet katsomot haltioitumaan taiteensa voimalla.” Lopuksi kuitenkin todettiin:” [...] ja on hintoja nyt alennettu [...]”.²¹⁸ Kaikkiaan kolmessa mainoksessa koskien toukokuun esityksiä todettiin Orjatsalon ylistyksen jälkeen hintoja alennetun.²¹⁹ Vedottiinpa jopa kerran suoraan muidenkin kuin ydintamperelaisten olevan tervetulleita teatteriin. ” [...] maaseutulaiset ja esikaupunkilaiset varmaan huomaavat tämän näytännön.”²²⁰ Taloudelliset seikat vaikuttivat varmastikin osaltaan teatterin haluttomuuteen vierailujen jatkumiseen, varsinkin kun elettiin jo taloudellisen laman aikoja.

Teatterinjohtaja Elo tuskin oli helpossa tilanteessa, sillä Orjatsalon vierailujen johdosta sattunut todennäköisesti Lapuan liikkeen järjestämä häirintä olisi saattanut jatkua varsinkin, kun poliisi vaikutti selvästi haluttomalta rankaisemaan syyllisiä. Lapuan liikkeen merkittävä jäsen, vaiku-

---

²¹⁴ Tiililä, Kaarlo 25.4.1929.

²¹⁵ Kansan Lehti 20.6.1929, Kirjallisuus ja taide -palsta ; Kansan Lehti 22.6.1929 Kirjallisuus ja taide -palsta

²¹⁶ Orjatsalon kirje Helsingistä TTT:n isännöitsijä Vesirannalle 13.7.1929, TeaMA 1500, C6, Teatteriarkisto.

²¹⁷ TTT:n arkistomateriaalista Teatterimuseosta ei löytynyt tilastoja näistä näytöksistä, ei myöskään TTT:n omasta arkistosta saati TKA:sta.

²¹⁸ Kansan Lehti 3.5.1929, Kirjallisuus ja taide -palsta.

²¹⁹ Kansan Lehden Kirjallisuus ja taide -palstan teatterimainokset 3.5.1929, 4.5.1929, 10.5.1929.

²²⁰ Kansan Lehti 10.5.1929, Kirjallisuus ja taide -palsta.

tusvaltainen teollisuusmies, tamperelainen Rafael Haarla²²¹ oli julkisesti ilmoittautunut Orjatsalon vihamieheksi,²²² mikä tuskin oli myös kaupungin avustuksista²²³ riippuvaiselle TTT:lle aivan helposti sivuutettava seikka. TTT saavutti Elon kaudella laajaa arvostusta,²²⁴ joka ei oletettavasti ulottunut vain työläis- tai vasemmistosuuntautuneisiin piireihin, koska TTT oli jo paljon enemmän kuin työläisten amatööriteatteri. Onkin siis todennäköistä, että johtaja Elo pelkäsi Orjatsalon aiheuttaman kohun karkottavan porvarisyleisöä.²²⁵ Aiemmin esiin tullut Orjatsalon nostaminen esiin ohi muiden näyttelijöiden sekä kaksi pääroolia eivät varmastikaan herättäneet pelkästään ihastusta muissa TTT:n näyttelijöissä, mikä teatterinjohtajan myös oli huomioitava. Aiemmin mainitut kuuluisan vierailijan vuoksi tehdyt ohjelmistomuutokset tuskin myöskään olivat olleet omiaan herättämään innostusta muussa näyttelijäkunnassa.

Elokuussa TTT:stä vastattiin Orjatsalolle, ettei ole tilaisuutta järjestää hänelle vierailua ”kenties koko syysnäytäntökaudella”, koska teatteriin oli alkaneen kauden aikana liittynyt näyttelijöitä, joita varten ohjelmisto oli suunniteltu.²²⁶ Vielä joulukuussa Orjatsalo lähestyi vanhaa teatteriaan pyytäen salia päiväksi vuokralle kiertuettaan varten. Isännöitsijä Vesirannalle osoitetussa kirjeessä Orjatsalo alistuneeseen sävyyn ilmoitti uskovansa ”ette sentään kokonaan kiellä taloanne.” Orjatsalo muisti lähettää terveisiä tutuille, ja allekirjoituksen normaali toveri-ilmaus on vaihtunut läheisempään ’ystävään’.²²⁷ Helmikuussa 1930 hänelle ilmoitettiin pyyntöön suostuttavan,²²⁸ jolloin Orjatsalo esiintyi TTT:n näyttämöllä viimeisen kerran kiertuenäytelmässään *Wall Streetin susi*²²⁹. *Kansan Lehti* ylisti häntä jälleen, ja *Aamulehti* vaiken.²³⁰ Orjatsalo liikkui

---

²²¹ Ks. liite: henkilöluettelo.

²²² *Aamulehti* 7.3.1929, nimimerkki Takarivillä istujan mielipidekirjoitus tuomitsee Orjatsalon vahvoihin sanakään- tein sisällissodan sekä Ain Elisabet Pennasen aviottoman lapsen (Jarno Pennanen) vuoksi.; EK:n pääosastolle lähe- tetty tiedonanto 7.3.1929, jossa arvellaan nimimerkki Takarivillä istujan olevan Rafael Haarla, Orjatsalon henkilö- mappi, Valpo I, s. 97, 630, EK, KA; Perä Pohja 6.3.1929, mielipidekirjoitus ’Haaskalinnut’, jossa nimimerkki R.H-la tuomitsee Orjatsalon rikolliseksi; etsivä Rilkmanin muistiinpano 1.3.1929, jonka mukaan Rafael Haarla on ilmoittautunut halukkaaksi kuulusteluihin kertomaan Orjatsalon ”hommista”, Orjatsalon henkilömappi, Valpo I, s. 65, 630, EK, KA. *Salokangas* 1987, s. 280; Perä-Pohja oli kokoomuslaisten lehti 1926 – 1931.

²²³ Tampereen kaupunginhallituksen pöytäkirja 22.5.1929, jossa kaupunginhallitus päätti hyväksyä TTT:n 20 000 markan avustuksen, CI:2, 26/I, TKA.

²²⁴ Rajala 1995, s.38 – 40: Kosti Elon päätähdittämä Hamlet oli arvostelumenestys ja täytti katsomot.

²²⁵ Salmelainen 1963, s. 132: hän viittaa Tampereen Sanomien mielipiteeseen, jonka mukaan TTT karkottaa porva- risyleisöä Orjatsalon vierailuilla; *Salokangas* 1987, s. 261: Tampereen Sanomat oli virkamiehistöön ja pikkuporvaris- ton muodostaman edistyspuolueen lehti.

²²⁶ TTT:n Teatteritoimikunnan kokouspöytäkirja 6.8.1929, TeaMA 1500, C6, Teatterimuseon Teatteriarkisto.

²²⁷ Orjatsalon kirje Vesirannalle 22.12.1929, TeaMA 1500, C6, Teatterimuseon Teatteriarkisto.

²²⁸ TTT:n Teatteritoimikunnan kokouspöytäkirja 3.2.1929, TeaMA 1500, C6, Teatterimuseon Teatteriarkisto.

²²⁹ *Wall Streetin suden kirjoittajaksi ilmoitetaan amerikkalainen L.Mac. Cormick, esimerkiksi Rajala 1995, s. 164. Kuitenkin näytelmä taisi olla Orjatsalon itsensä kirjoittama, sillä hän oli tunnustanut pojalleen Jarno Pennaselle, että kun ei löytänyt häneltä pyydettyä sopivaa amerikkalaisnäytelmää, kirjoitti hän sen itse. Pennanen 1970, s. 214.*

²³⁰ Rajala 1995, s. 164.

jälleen kerran omalla kiertueellaan ympäri Suomea eri työväentaloissa. Lapuan liikkeen jäsenet kuitenkin häiritsivät esityksiä niin, että esiintymiset eivät täysin onnistuneet.²³¹

Joulukuussa 1929 Orjatsalo kuitenkin solmi varsin edullisen sopimuksen Sörnäisten Työväen Teatterin kanssa koskien Channing Pollockin näytelmää *Ristiinnaulittu*, jonka oikeudet Orjatsalo omisti.²³² Orjatsalolla oli oikeus tarkistaa kunkin näytännön kuitit ja liput; Orjatsalon palkkio esitysten bruttotuloista oli 25% sekä lisäksi erikseen näytelmän oikeuksista maksettava summa.²³³ Näytelmä oli arvostelu- ja yleisömenestys.²³⁴

Kesällä 1930 sosiaalidemokraatit alkoivat puuhata Orjatsaloa johtajaksi Sörnäisten Työväen Teatteriin Helsingin Vallilaan.²³⁵ Hän suunnitteli hankalista ajoista huolimatta teatterin toimintaan varsin paljon uudistuksia ja muutti teatterin nimen Helsingin Työväen Teatteriksi. Kommunistilakien soveltaminen johti siihen, että kaikenlaisia vaikeuksia syntyi, esimerkiksi tilaongelmia viranomaisten suljettua Vallilan Työväentalon. Uuden johtajan tarmokkuuden vuoksi teatteri pääsi tiloihinsa takaisin. Orjatsalo alkoi kuitenkin laiminlyödä tehtäviään ja ajautui ristiriitoihin henkilökuntansa sekä teatterin johtokunnan kanssa.²³⁶ Jo 8.1.1931 Orjatsalo vapautettiin johtajan tehtävistä.²³⁷ Orjatsalolla oli mielestään vielä teatterilta saatavia, jotka hän aikoi periä oikeusteitse, mutta päätyi peruuttamaan haasteensa.²³⁸

---

²³¹ Pennanen 1970, s. 215.

²³² Sörnäisten Työväen Teatterin välikirja 2.12.1929, TeaMA 1500, C6, Teatterimuseon Teatteriarkisto.

²³³ Sörnäisten Työväen Teatterin välikirja 9.12.1929, TeaMA 1500, C6, Teatterimuseon Teatteriarkisto.

²³⁴ Väisänen 1929, kritiikki, Työväen Näyttämötaide, s.11; Palo 1969: Sörnäisten Työväen Teatterissa näytellyt Palo muisteli Orjatsalon näyttelijätyön olleen ”loistava” ja ”koko Helsingin” käyneen sitä katsomassa, vaikka Orjatsalo olikin ”poliittisesti leimattu”.

²³⁵ Pennanen 1970, s.215.

²³⁶ Aro 1982,s.49; Meri 2008, s.125 – 127.

²³⁷ Sörnäisten Työväennäyttämön Kannatusyhdistys Ry:n johtokunnan kokouspöytäkirja 8.1.1931, TeaMA 1365, C:1, Teatterimuseon Teatteriarkisto.

²³⁸ Sörnäisten Työväenyhdistyksen Kannatusyhdistys Ry:n johtokunnan kokous 20.2.1931, TeaMA 1365, C:1,Teatterimuseon Teatteriarkisto.

6. EPILOGI: MIKSI ORJATSALO EI JÄÄNYT SUOMEEN?

6.1. Suomen sisäpoliittinen ilmasto

Sisäpolitiikka painottui 1920-luvun loppupuolella voimakkaasti oikealle. Jopa presidentti Lauri Kristian Relander vaati vuonna 1929 määrätietoista toimintaa kommunisteja vastaan.²³⁹ Kommunistien ja muunkin vasemmiston toimintaa kohtaan tunnetun vastenmielisyyden taustalla oli keskustaradikaalien pettymys parlamentarismiin; he näkivät aatteensa tulleen petetyksi eivätkä voineet hyväksyä sodan hävinneen osapuolen saamaa vapautta toimia, saati vaikutusvaltaa. Niin sanottu valkoinen aate alkoi vallata alaa. Samana vuonna alkunsa saanut *Lapuan liike* häiritsti kommunistien kokouksia ja painotoimintaa sekä muilutti eli kyyditti kommunisteiksi epäilemiään henkilöitä itärajalta. Liikkeen toiminta sai väkivaltaisia muotoja. Vuonna 1929 perustettiin useita muitakin kommunismin vastaisia järjestöjä, kuten *Suomen Lukko ja Lalli-liitto*. Tammi-kuussa 1930 yhdistyslaissa mahdollistettiin ”vastoin lakia ja hyviä tapoja” toimivien yhdistysten kieltäminen. Syksyllä tulivat voimaan kommunistilait.²⁴⁰

”Sisäpoliittinen tilanne kavensi työväenteattereiden toimintamahdollisuuksia: työväentaloja suljettiin syksyllä 1930 oikeistoliikkeen painostuksesta, jolloin monet työväenteatterit jäivät ilman toimitiloja.²⁴¹ Sörnäisten Työväen Teatteri toimi keskellä radikaalia kaupunginosaa. Sisällissodan aikana siellä oltiin keskimääräistä punaisempia, joten sen teatterinkin toimintaa tarkkailtiin sodan jälkeen muita pidempään.²⁴² Myös 1929 alkaneen pulakauden vuoksi oli työväentaloja alettu sulkea jo samana vuonna taloudellisista syistä.²⁴³ Yleismaailmallisen laman iskettyä Suomeen 1920-luvun lopussa taloudellinen kasvu katkesi ja monien elintaso laski, mikä ei voinut olla vaikuttamatta teatterimaailmaan. Jos raha oli ihmisillä tiukalla, tingittiin varmasti teatterin kaltaisista huvituksista. Orjatsalon johtamassa Sörnäisten Työväen Teatterissakin kärsittiin lamakauden aiheuttamasta yleisöpulasta.²⁴⁴

---

²³⁹ Vahtola 2005, s. 350.

²⁴⁰ Jussila et al. 2006, s. 150 – 152; Paasivirta 1984, s. 346 – 347; Vahtola 2005, s.349 – 353.

²⁴¹ TNL:n kokous 1.9.1930, 792, Ca1, TA. TNL:n keräämien tietojen mukaan kesän 1930 aikana monet työväentalot oli viranomaisten toimesta suljettu, esimerkiksi Koiton, Vallilan ja Helsingin työväentalot.

²⁴² Paavolainen ja Kukkonen 2005, s. 94.

²⁴³ Oittinen 1991, s.169: TNL listasi useita taloudellisten vaikeuksien vuoksi toimintansa keskeyttäneitä työväen teattereita 1929 – 1930.

²⁴⁴ Palo 1969, s. 55.

Orjatsalo alkoi suunnitella Suomesta lähtöä jo kesällä 1930, koska hän oli heinäkuussa anonut passia ulkomaille. Tampereen poliisimestari (Orjatsalo oli kirjoilla Tampereella) oli halukas passin myöntämään, ”jottei joudu pieksettäväksi, sillä niin vihattu mies Orjatsalo oli kapinan aikaan Tampereella”.²⁴⁵ Ajan äärioikeistolainen ilmapiiri ja kiristyneet asenteet niin kommunisteja kuin muutakin vasemmistoa kohtaan vaikuttivat varmasti Orjatsalon ajatuksiin mahdollisuuksista toimia teatterialalla Suomessa, sillä työväenliikkeen asian edustajana sekä entisenä punakaartilaisena hän sai kokea itseensä kohdistuvaa suoranaista vainoa myös teatterilavojen ulkopuolella henkilökohtaisessa elämässään. Huolimatta siitä, että Etsivä keskuspoliisikaan ei löytänyt todisteita Orjatsalon rikoksista sisällissodan aikana, ei kuuluisa näyttelijä päässyt eroon ”punikin” maineestaan, sillä oikeistoleirissä häntä käytettiin ilmiselvästi poliittisena pelinappulana, vaikka hänen ansioitaan näyttelijänä ei voitukaan kiistää. Itse asiassa myös sosiaalidemokraattisten piirien voi nähdä käyttäneen Orjatsalon mainetta hyväkseen, sillä hänestä käyty debatti oli pitkälti teatteripoliittista keskustelua, jonka kärki kohdistui työväenliikkeen ulkopuolisiin teatteripiireihin.²⁴⁶ Näyttelijän näkyvä toiminta sosiaalidemokraattisissa piireissä oli omiaan vahvistamaan työväenliikkeelle myötämielisen näyttelijän poliittista mainetta.

Poliittisena pelinappulana olo on lopulta varmasti käynyt Orjatsalolle raskaaksi. Jo Suomen vierailun alusta lähtien näyttelijää vieroksuttiin oikeistolaisissa teatteripiireissä,²⁴⁷ mikä kärjistyi Lapuan liikkeen taholta tulleeeseen vainoon ja porttikieltoihin. Orjatsalon poika Jarno Pennanen viittaa isälleen olleen pettymys se, että hän ei saanut vierailulla suurissa teattereissa, kuten Kansallisteatterissa.²⁴⁸ Todennäköisesti nämä vierailut ovat olleet ammatillisesti erittäin itsetietoisien näyttelijän toiveissa huolimatta hänen päinvastaisesta maininnastaan kirjeessään.²⁴⁹ Orjatsalon näyttelijän toimintaa vieroksuttiin osittain myös äärivasemmistoleirissä juuri hänen poliittisen maineensa vuoksi. Orjatsalo sivuutettiin arvosteluissa, sillä joillekin kriitikoille hän oli liian vaikea pala. Suurin syy vieroksuntaan oli aiemmin mainitsemani näyttelijän toiminta Muurmannin legioonassa.²⁵⁰

---

²⁴⁵ Etsivä Rundmanin allekirjoittama muistiinpano, Orjatsalon henkilömappi, Valpo I s.146, 630,EK, KA.

²⁴⁶ Vrt. Kansan Lehden kirjoitukset 28.2.1929 – 22.6.1929, joissa Orjatsaloa ylistetään ja nostetaan TTT:n vetonaulaksi; Työväen Näyttämötaide -lehden nro 7 huhtikuussa 1929, pääkirjoitus (s.n.) ’ Näyttelijätaide ja politiikka’ sekä kritiikki ’ Arne Orjatsalon vierailut Työväenteattereissa’, joissa Orjatsaloa puolustamalla samalla arvostellaan työväenliikkeen ulkopuolisia taiteilijajärjestöjä.

²⁴⁷ Työväen Näyttämötaide 1929, pääkirjoitus (s n.) sekä samassa lehdessä Lammin kirjoittama arviointi Orjatsalon Tampereen vierailusta viittaavat näyttelijään kohdistuvaan oikeistolaisten harjoittamaan syrjintään.

²⁴⁸ Pennanen 1970, s. 214 – 215.

²⁴⁹ Arneen kirje Lammille 23.7.1929, 792, FB9, TA.

²⁵⁰ Koski 1986, s.342: hän viittaa Työväen Tiedonantaja –lehteen, joka huolimatta Orjatsalon taiteellisesta ylivoimaisuudesta Koiton näyttämöllä Oikeassa rakastajassa nosti arvostelussaan esille muut näyttelijät, ks. Ekman-Salokangas 1988, s.165: Työväenjärjestöjen Tiedonantaja on Kosken tarkoittama kommunistinen lehti. Kommunis-

Keväällä 1930 Orjatsalolle oli jo toistamiseen annettu poliisimestari Vilkmanin toimesta porttikielto Helsingin ravintoloihin; aloite toiseen kehotukseen pysyä poissa ravintoloista tuli nimettömältä taholta, jonka mukaan Orjatsalo oli Klippanin ravintolassa aiheuttanut ”pahan mieli-alan”.²⁵¹ Näyttelijälle oli myös hankittu porttikielto vanhaan työpaikkaansa Kansallisteatteriin, jonne hän ei siis voinut mennä tapaamaan kollegojaan ja –tuttujaan.²⁵²

Nuori Tauno Brännäs (myöhemmin Palo), joka näytteli Orjatsalon johtaja-aikana Helsingin Työväen Näyttämöllä , sai Orjatsalolta opetusta mm. puhetekniikassa sekä pääsi kuuluisan näyttelijän kanssa tutustumaan Helsingin taiteilijapiireihin. Salskeana nyrkkeilyn harrastajana Brännäs toimi myöskin Orjatsalon ”henkivartijana” heidän kulkiessaan Helsingin kaduilla, jotka varsinkin myöhäisiin vuorokauden aikoihin olivat tuolloin Orjatsalolle käyneet vaarallisiksi, sillä entiselle kuuluisalle punakaartilaiselle osoitettiin avointa vihaa noina oikeistolaisuuden nousun aikoina.²⁵³ Häntä uhkailtiin puhelimitse ja kirjeitse ”tuntemattomien miesten” taholta,²⁵⁴ jotka erittäin todennäköisesti olivat Lapuan liikkeeseen kuuluvia.²⁵⁵ Kun muistaa vielä Tampereen kevään 1929 tapahtumat, jolloin Orjatsalo joutui palaamaan ensi-iltanäytäntönsä jälkeen majoituskalpaan poliisien saattamana,²⁵⁶ voi todeta hänen henkilökohtaisen vapautensa rajoittuneen merkittävästi, mikä ei varmastikaan voinut olla vaikuttamatta häneen. Aamulehden tiedotusboikotti sekä Orjatsaloa henkilökohtaisesti tuomitsevat kirjoitukset juuri näyttelijän vanhassa koti- ja teatterikaupungissa Tampereella, jossa hän mieluiten olisi toiminut, lietsivät kaunaa Orjatsaloa kohtaan nimenomaan hänen sisällissodan aikaisen toimintansa vuoksi.

---

tin Työväen Tiedonantaja vieroksui Orjatsaloa arvattavasti samoista syistä kuin kommunistileiri muitakin Muurmannin Suomalaisessa Legioonassa palvelleita, sillä heitä pidettiin ns. takinkääntäjinä, vrt. Jussila et al., s.122.

²⁵¹ Muistiinpano nimettömästä ilmoituksesta 24.4.1930, Orjatsalon henkilömappi, Valpo I, s. 147, 630,EK, KA. Muistiinpanosta käy ilmi, että poliisimestari Vilkman oli jo aiemmin, ilmeisesti Orjatsalon Suomeen paluun jälkeen, antanut kehotuksen pysyä poissa Helsingin ravintoloista. Ensimmäisen kehotuksen ajankohta ei selvinnyt tarkemmin.

²⁵² Välisalmi, 1946, s.112 - 113; Pohjola 2001, legenda Aarne Orjatsalo, Tammerkoski 5/ 2001, s.16; Rajala 1995,s.161.

²⁵³ Palo 1969, s.54 – 55; ks. Meri 2008, s. 116.

²⁵⁴ Välisalmi 1946, s.112.

²⁵⁵ Vrt. luku 3.2: Rafael Haarla, Lapuan liikkeen merkittävä jäsen, ilmoittautui julkisesti Orjatsalon vihamieheksi.

²⁵⁶ Rajala 1995, s.161; Salmelainen 1963, s.133, jossa hän muistelee myös Orjatsalon saaneen nimettömiä uhkauskirjeitä Oikean rakastajan harjoitusaikana.

6.2. Henkilökohtaiset syyt

Aarne Orjatsalon aikalaisten ja ystävien sekä oman pojan ja sisaren kuvauksista hahmottui väri-
käs ja voimakas taiteilijapersoonana sekä lämmin ja sydämellinen ihminen.²⁵⁷ Orjatsaloo kuvattiin
tarmokkaaksi²⁵⁸ mutta myös helposti masentuvaksi persoonaksi.²⁵⁹ Ystävä Heikki Välisalmi on
kuvannut Orjatsaloo kaikkein tarkimmin ja rehellisimmän tuntuiseksi henkilöksi, joka avomieli-
syydessään luotti välillä liiaksi ihmisiin ja joutui sitten pettymään. Orjatsalo oli seurallinen, äly-
käs, sivistynyt ja huomaavainen, vaikka välillä levoton ja ajattelematon mutta ei koskaan ilkeä.
Toisinaan hän ”yliarvioi oman merkityksensä”. Vaikeuksien edessä hän kuitenkin helposti la-
mautui.²⁶⁰

Orjatsalon perhe kasvoi, kun keväällä 1930 hänen nuori vaimonsa synnytti tyttären.²⁶¹ Toini
Kaisa Orjatsalo syntyi 24.3.1930 Helsingissä,²⁶² jonne Orjatsalo vaimoineen oli asettunut asu-
maan.²⁶³ Valitettavasti Orjatsalon pariskunnalle tuli aviokriisi,²⁶⁴ johon vaikutti varmasti juuri
se, etteivät ammatilliset asiatkaan Suomessa sujuneet toivotulla tavalla. Lapualaisten pelottelu ja
uhkailu saattoi myös koko perhettä hermostuttaa. Paluu ei selvästikään vaikuttanut suotuisasti
Orjatsalon yksityiselämään.

Orjatsalolla saattoi olla niin sanottu henkilökohtainen ongelma: näyttelijä oli ilmeisen tunnettu
aika ajoin kovaksi äityvästä alkoholin käytöstään.²⁶⁵ Tämän vuoksi jo Lammi tiedusteli kirjees-
sänsä Yhdysvaltoihin Oskari Tokoilta²⁶⁶ : ” [...] onko hän kovin pahasti väkijuomain pilaama”.²⁶⁷
Lammi viittasi samaan aiheeseen myös todettuaan Orjatsalolla olevan Suomessa parhaat mah-
dollisuudet alallaan, ”jos hän miehenä on [...]”.²⁶⁸ Juuri alkoholin käyttö kärjisti tilanteen Hel-
singin Työväen teatterilla, jonne Orjatsalo saapui työaikanaan humalassa ja ajautui muutenkin

---

²⁵⁷ Välisalmi 1946, s. 113 -114, teoksessa veljeään muisteli lämpimästi myös Anna-Liisa Primus-Nyman; Palo 1969, s.

54 - 55; Pennanen 1970, s.213 - 215.

²⁵⁸ Salmelainen 1963, s.84; Palo 1969, s.52 -53; ks. Välisalmi 1946, s. 114, jossa Orjatsaloo kuvataan myös levotomaksi persoonaksi.

²⁵⁹ Välisalmi 1946, s.113 -114; ks. Palo 1969, s.55, jossa Palo muistelee Orjatsaloon koskeneen kipeästi itseensä kohdistuvan julkisen syrjinnän.

²⁶⁰ Välisalmi 1946, s. 113 – 114.

²⁶¹ Ks. liite: henkilöluettelo.

²⁶² Sukujutut-ohjelma, atk-palvelu Luhtasaari, Seinäjoki.

²⁶³ Pohjola 1982, s.16.

²⁶⁴ Henkilökohtainen tiedonanto: Jotaarkka Pennanen Paula Reunalle 28.4.2010.

²⁶⁵ Pennanen a 1970, s.215: Orjatsalon poika muistelee isänsä turvautuneen yhä enemmän alkoholiin Suomen vierailunsa loppupuolella vaikeuksien kasauduttua.

²⁶⁶ Ks. liite: henkilöluettelo.

²⁶⁷ E. Lammin allekirjoittamaton kirje Oskari Tokoille Amerikkaan, 19.10.1927, 792, FA7, TA.

²⁶⁸ E. Lammin allekirjoittamaton kirje Mikko Lyytikäiselle Amerikkaan 8.3.1929, 792, FA6, TA.

ristiriitoihin johtokunnan kanssa, joka syytti häntä yhteistyön puutteesta.²⁶⁹ Oliko alkoholin käyttö syy vai seuraus asioiden huonoon suuntaan menosta? Orjatsalon juomiseen vaikuttivat varmasti myös yksityiselämän kolhut, kuten edellä mainittu aviokriisi. Alkoholin liialliseen käyttöön ajoittain sortuva Orjatsalo laiminlöi toimiaan teatterin johtajana²⁷⁰ juuri aikana, jolloin työväen teatterien olot olivat poliittisista ja taloudellisista syistä johtuen tukalat ja peräti vaakalaudalla. Juuri tällöin Helsingin Työväen Teatteri olisi tarvinnut kaikki voimansa selvitäkseen pulakauden tuomista taloudellisista vaikeuksista sekä oikeistoliikkeen aiheuttamista hankaluuksista. Orjatsalon toimi teatterinjohtajana päättyi, ja näin hän menetti vakinaisen toimensa.²⁷¹

Orjatsalolla ei erinomaisista näyttelijänkyvyistään sekä tarmokkuudestaan huolimatta riittänyt motivaatiota saati aitoa kiinnostusta Helsingin Työväen Teatterin johtajan virkatehtäviin. Osin amatööriteatterina²⁷² se oli samaa tasoa kuin hänen parhaansa teatteriolosuhteet Yhdysvalloissa. Toimi oli tarjottu näyttelijälle hyvässä tarkoituksessa, mutta edes vakinainen palkkatulo ei ammatillisesti omanarvontuntoisen näyttelijän motivaatiota lisännyt. Todennäköisesti hän koki olevansa taas lähtöpisteessä, kuten Yhdysvalloissa harrastelijateatterissa toimiessaan.

6.3. Lopullinen lähtö

Vaikka Orjatsalolla oli vaikutusvaltaisia tukijoita²⁷³ ja sosiaalidemokraattisissa piireissä häntä ylistettiin määrätietoisesti²⁷⁴ ja vaikka yleisesti tunnustettiin hänen näyttelijän lahjakkuutensa, ei hän Suomeen jäänyt. Orjatsalon paluu Suomeen ei siis epäonnistunut sen vuoksi, ettei hän olisi onnistunut vakuuttamaan olevansa näyttelijänä edelleen luomisvoimainen, vaikka Panu Rajala tämän kuvan asiasta antaakin.²⁷⁵ Edelläkin on moneen kertaan tullut esiin Orjatsalon näyttelijäntyön olleen menestyksestä ja arvostettua myös hänen viimeisenä Suomen kautenaan. Kuitenkin juuri poliittisten syiden muodostuminen esteeksi näyttelijän esiintymiselle sellaisilla näyttämöillä, joihin hän oli ennen poliittiseen paitsioon joutumistaan tottunut, aiheutti hänelle henkilö-

---

²⁶⁹ Meri, 2008, s.126 -127.

²⁷⁰ Meri 2008, s.125 – 127: Orjatsalo alkoi olla pois harjoituksista sekä aiheutti yhden näytöksen peruuttamisen laiminlyönnillään; Palo 1969, s. 55.

²⁷¹ Meri 2008, 126 – 127.

²⁷² Pennanen 1970, s. 215.

²⁷³ Ks. liite: henkilöluettelo.

²⁷⁴ Tästä Orjatsalon ylistämisestä esimerkkinä oli Kansan Lehden kirjoittelu keväällä 1929.

²⁷⁵ Rajala, 2006, s.366.

kohtaisen pettymyksen, josta hän ei päässyt yli juuri siksi, että oli edelleen näyttelijänä luomisvoimainen.²⁷⁶

Orjatsalo palasi Yhdysvaltoihin helmikuussa 1931, joten hän tuli olleeksi Suomessa vain parisen vuotta. Toisten hyväksynnästä riippuvaiseen näyttelijään vaikuttivat varmasti lehtien parjaukskirjoitukset, poliisikuulustelut ja oikeusprosessi sisällissodan tapahtumien vuoksi, liikkumalansa kaventuminen sekä myös yleinen vasemmistolaisuuteen kohdistunut vihamielisyys ja ennen kaikkea itseensä ja ehkä jopa perheeseensä kohdistunut suoranainen vaino ja pelottelu. Suosioon ja ylistykseen tottunut, tarmokas mutta helposti lamautuva ja alkoholiin turvautuva Orjatsalo pettyi Suomeen tuloonsa. Ilmiselvästi pysyväksi tarkoitettu Suomeen paluu oli alun liki euforisista kuukausista suuremmilla näyttämöillä Tampereella ja Viipurissa kääntynyt tasapainotelluksi vaikeuksien kanssa kamppailevalle amatöörinäyttämölle Helsingin Vallilaan.

Orjatsalo todennäköisesti odotti ainakin omilta ammattipiireiltään poliittisesta taustasta riippumatta tasavertaista kohtelua, jota hän ei kuitenkaan ”punikiksi” leimautuneena nousevan oikeistoliikkeen ja ajan siitä johtuvan kireän ilmapiirin vuoksi saanut. Asiat alkoivat mennä huonosti hänen viimeisessä Suomen työpaikassaan Helsingin Työväen Teatterissa. Näyttelijän neljäs avioliitto päättyi. Orjatsalo luovutti eikä halunnut enää Suomeen jäädä. Yhdysvaltoihin hän palasi keväällä 1931 yksin – ilman vaimoaan ja lastaan.²⁷⁷

Lauri Meren mukaan Orjatsalo ei enää Yhdysvalloissa esiintynyt teatterialalla.²⁷⁸ Kuitenkin Orjatsalon poika Jarno Pennanen kirjoittaa muistelmissaan aivan päinvastaista. Hänen mukaansa Orjatsalo esiintyi Yhdysvalloissa suomalaisilla näyttämöillä menestyksekkäästikin, vaikka esitykset sittemmin harvenivat. Isänsä kirjeisiin ja amerikansuomalaisten kertomuksiin perustuen Pennanen kuitenkin kertoo isänsä kokeneen matkan suurena pettymyksenä,²⁷⁹ mikä on melko ymmärrettävää, kun ajattelee tämän kokemia pettymyksiä sekä työn että yksityiselämän saralla.

Aarne Orjatsalo kuoli vähävaraisten sairaalassa 1941 New Yorkissa Aleksei Volkoff -nimisenä keuhkosityöpään. Viimeisinä vuosinaan hän ei ilmeisesti enää esiintynyt näyttämöillä vaan toimi mm. kokkina. Orjatsalon ruumis siirrettiin Suomeen 1941.

---

²⁷⁶ Vrt. Pennanen 1970, s. 215 – 216: hän viittaa Orjatsalon toisella Amerikan kaudella kohdanneisiin siirtolaisiin sekä isänsä kirjeeseen Amerikasta päätyen siihen, että Suomen vierailu oli hänen isälleen suuri pettymys.

²⁷⁷ Henkilökohtainen tiedonanto Orjatsalon pojanpoika Jotaarkka Pennaselta Paula Reunalle 28.4.2010.

²⁷⁸ Meri 2008, s. 128.

²⁷⁹ Pennanen 1970, s. 215.

7. VELJET JA VIHOLLISET

7.1. Vihaa ja syrjintää

Sisällissodan jälkeinen Suomi oli voimakkaasti kahtiajakautunut. Punaisesta ja valkoisesta puolesta tuli yhteiskunnan luokkajaon sinetti ja symboli vuosikymmeniksi eteenpäin.²⁸⁰ Orjatsalon maine puolensa valinneena näyttelijänä vaikutti hänen mahdolluuksiinsa toimia Suomessa maanpakonsa jälkeen, vaikkakin poliittiset valinnat vaikuttivat Orjatsalon mahdolluuksiin toimia teatterin parissa liki hänen uransa alusta asti. Potkut Kansallisteatterista uran alkupuolella ovat tästä hyvä esimerkki. Kansallisteatterin ovet sulkeutuivat Orjatsalolta sisällissodan jälkeen lopullisesti. Ovien sulkeutuminen Suomeen palanneelta näyttelijältä ei tarkoittanut vain sitä, ettei Orjatsalo päässyt esiintymään Kansallisteatterin lavoilla, vaan myös konkreettisesti sitä, ettei näyttelijä voinut edes käydä talossa vaikkapa keskustelemassa teatteriasioista vanhojen kollegoidensa kanssa. Kun vielä muistetaan virkavallan antama porttikielto helsinkiläisiin ravintoloihin, rinnastuu tämäntyyppinen kohtelu mielestäni jo syrjintään.²⁸¹ Tosin tuona aikana poliittisesti epäilyttäviksi koetut henkilöt olivat joko vankilassa²⁸² tai kokivat juuri edellisen kaltaista syrjintää niin sanotun valkoisen Suomen taholta, mikä leimasi ajanjakson ilmapiiriä., eikä siis ollut sinänsä mitenkään poikkeuksellista. Kuitenkin Orjatsalon kaltaisen julkisuuden henkilön ollessa kyseessä oli kaikki tietysti julkista. Valtiollisten vankien huoltoyhdistyksen kirjelmä kertoo me ja muut -retoriikan olleen hallussa myös työväenluokan kirjoittajilla. Siitä voidaan myös havaita sisällissodan jälkeinen jyrkkä vastakkainasettelu sekä hahmottaa, miten työväenluokka porvariston tuolloin koki.

*Kaikkialla maailmassa hyökkää fascistiporvaristo työläisiä vastaan murskatakseen työläisten ammatilliset sekä poliittiset järjestöt. Nykyään meidän sivistyneessä yhteiskunnassamme on ajojahti käynnissä. Parhaimpamme, eturivin taistelijat joutuvat ulkoisen valtakunnan uhreiksi. Heidät tuomitaan moniksi vuosiksi ristikoiden taa.[...]*²⁸³

---

²⁸⁰ Haapala 1986, s. 318.

²⁸¹ Muistiinpano nimettömästä ilmoituksesta 24.4.1930, Orjatsalon henkilömappi, Valpo I, s. 147, 630, EK, KA. Muistiinpanosta käy ilmi, että poliisimestari Vilkmän oli jo aiemmin, ilmeisesti Orjatsalon Suomeen paluun jälkeen, antanut kehotuksen pysyä poissa Helsingin ravintoloista. Ensimmäisen kehotuksen ajankohta ei selvinnyt tarkemmin.

²⁸² Selen 1987. Tammisaaren pakkotyölaitos. Teoksessa Suomen historia 7. Itsenäisyyden alkua. Toinen maailmansota. Sivulla 146 – 147. Tammisaaren pakkotyölaitos oli sisällissodan vankileirin suoranainen jatke.

²⁸³ Toveri tervehdys valtiollisten vankien Huoltoyhdistyksen huvitoimikunnan puolesta Koiton näyttämön johtokunnalle 21.2.1929. Johtokunnan pöytäkirjat 1929, sisälsi myös kirjeitä, IF, Ca 3, Ka.

Myös väkivaltaisista toimintatavoistaan tunnettu lapuanliike uhkaili ja pelotteli Orjatsaloo. Helsingin kaduilla ylioppilaat sylkivät Orjatsalon perään, Orjatsalo sai vastaanottaa hämääriä puhelua,²⁸⁴ ja Tampereella nuoret miehet häiritsivät teatterinäytöksiä.²⁸⁵ Näyttelijän kiertuetta häirittiin.²⁸⁶ Orjatsalo joutui sisällissodan jälkeisen valkoisen kaunan ja katkeruuden konkreettiseksi maalitauluksi. Valkoisen Suomen edustajana poliisista ei ollut Orjatsalolle turvaa: poliisi antoi häirinnälle passiivisen hyväksyntänsä, mistä esimerkkinä oli Tampereen kevään 1929 teatterinäytösten häirinnän leimaaminen poikamaiseksi kepposteluksi.²⁸⁷

Oikeistolainen *Aamulehti* ei enää maanpaosta palannutta näyttelijää voinut noteerata ammatinsa edustajana lainkaan – ainoastaan ”punikkina”. *Aamulehden* vaikeneminen Orjatsalon teatteriesityksistä keväällä 1929 oli paljonpuhuvaa. Muu uutisointi liittyen Orjatsaloon oli tarkoituksenhaakuista me ja muut -retoriikkaa. Tarja Väyrysen mukaan tällainen itsen ja toisen välisen eron peilaaminen, vihollisen näkeminen moraalittomana suhteessa sankarilliseen ”itseensä” on tyypillistä viholliskuvan rakentamista.²⁸⁸ Viholliskuvien ylläpito jatkui sisällissodan jälkeisessä Suomessa, minkä jo omakin tutkimukseni todistaa. Puolueisiin sidotut lehdet, kuten sosiaalidemokraattinen *Kansan Lehti* ja kokoomuslainen *Aamulehti* pitivät vastakkaisia viholliskuvia yllä.

Väyrysen mukaan rauhaan palaamisen ehtona on ”itsen” ja ”toisen” välisen suhteen järjestäminen tavalla, joka ei johda uuteen konfliktiin. Kuitenkaan se ei ole mahdollista, mikäli konfliktin osapuolet eivät koe uutta hallintoa legitimiiksi.²⁸⁹ Suomessa sisällissodan voittajat joutuivat syksyn 1918 poliittisen suunnanmuutoksen jälkeen nielemään lukuisia pettymyksiä monarkiahaaveiden hautautumisesta ja liberaalin Ståhlbergin presidentiksi valitsemisesta bolševikkien valtaannousuun Venäjällä saakka. SKP:n maanalainen toiminta Suomessa sekä monet poliittiset pettymykset vahvistivat oikeiston tahtoa puolustaa vapaussodan saavutuksia.²⁹⁰ Huolimatta voimaan tulleista amnestialaeista näkivät valkoisen Suomen edustajat jokaisessa Suomeen palaavassa ”punikissa” potentiaalisen uhan. Kokoomuslainen *Perä Pohja* -lehti antoi teollisuusneuvos Rafael Haarlan kautta äänen näille kaunoille.

Hän joka aikoinaan nosti ”Työmies” lehdessä suuren kunniaan, on saapunut, Tasavalta sulki suurin ilontuntein hänet syliinsä ja toivotti tervetulleeksi, ainoastaan pieneksi aikaa suoden hänelle ”täy-

²⁸⁴ Palo 1969, 55.

²⁸⁵ Tampereen kaupunginhallituksen ylimääräisen kokouksen pöytäkirja 25.4.1929, CI:2, 26/I, TKA.

²⁸⁶ Pennanen 1970, s.215.

²⁸⁷ EK:n Treen osaston tilannekatsaus nro 4, 1929, Orjatsalon henkilömappi, Valpo I, s. 91, 630, EK, KA.

²⁸⁸ Väyrynen 2006, s. 33 – 34.

²⁸⁹ Väyrynen, s. 34 – 35.

²⁹⁰ Jussila et al. 2000, s. 139.

sihoitolassa” paikan. On saapunut muitakin, semmoisia pieniä, syyntakeettomia. Mutta nyt saapui ”Hän itse, tuo suuri jumaloitu, Thalian palkkien tallaja, koko kansan hurmaaja. - - Ehkä se on juuri ”hän”, joka meidät pelastaa ”parlamentarismista” , johtaa Suomen kansan Kaanaanmaalle Punaisen meren yli, halki aaltojen, vesimuurien, onnelaan, jommoista ei ole muualla.²⁹¹

Kommunistitkaan eivät hyväksyneet entistä Muurmannin legioonalaista, sillä legioonalaisten katsottiin pettäneen työväen asian valitsemalla englantilaiset bolsevikkien sijasta. Orjatsalon omat sanat kiteyttivät tuon katkeruuden hyvin: ” Venäjän kommunistit tarjosivat miljoonan dollarin palkinnon minun päästäni.”²⁹² Äärivasemmiston suhtautuminen näyttelijään oli edelleen 1920-luvun lopulla ja 1930-luvun alussa nurjaa. Toisaalla porvarilliset tahot tekivät hänen toimintansa Suomessa käytännössä hankalaksi. Orjatsalo alkoi olla kypsä palaamaan Yhdysvaltoihin. Orjatsalon perheen hajoaminen vaimon löydettyä uuden miehen oli varmasti viimeinen syys päätökseen jättää Suomi jo toisen kerran.

Orjatsalo kuvasi kirjeessään Yhdysvalloista porvarillisten vihollistensa toimintaa:

*[...] Ei sanaakaan nämä suuret porvarit uskaltaneet sanoa puolestani siellä, vaikka kaikki hyvin tiesivät ja oikeuksissa todettiin, että heidän minulle suomansa kunnia kansalaissodan suhteen oli valetta ja juorua. Ja minä olisin kai ollut suuri sankari, jos olisin mielipiteeni muuttanut ja ollut samanlainen tuuliviiri kuin enemmistö muuten. Ja kunniani on minulla jäljellä, vaikka vain omista silmissäni. [...]*²⁹³

7.2. Tukea ja ylistystä

Kuitenkin Orjatsalon vaikutusvaltaiset tukijat mahdollistivat hänen paluunsa Suomeen keväällä 1929. Hänen tukijansa olivat kaikki Sosialidemokraattisen puolueen miehiä. Vaikutusvaltaisista heistä oli pääministerinäkin toiminut Väinö Tanner, joka oli omalta osaltaan vilkuttamassa Orjatsalon paluulle vihreää valoa. Orjatsalon henkilökohtaiset ystävät, TNL:n toimihenkilö Emanuel Lammi ja asianajaja Mikko Erich, valmistelivat Orjatsalon paluuta Suomessa. Tanner, Erich sekä lääkintöhallituksen pääjohtaja Hannes Ryömä todistivat Orjatsalon puolesta oikeudenkäynnissä vuonna 1929, mikä varmasti osaltaan vaikutti Orjatsalon vapauttamiseen syytteistä. SDP:n vaikutusvaltaisimmat miehet tuntuivat muodostaneen varsinaisen hyvä veli - verkoston, jonka avulla Orjatsalon paluu mahdollistui. Orjatsalon sisar oli hänen tukenaan myös

---

²⁹¹ Haarla, Perä Pohja 6.3.1929, mielipidekirjoitus ”Haaskalinnut”

²⁹² Kansan Lehti 22.6.1929.

²⁹³ Pennanen 1970, s. 215 – 216.

käytännön asioissa. Ilman minkäänlaisia tukijoita ei näyttelijä olisi onnistunut palaamaan, tai ainakin paluu olisi ollut hyvin hankalaa.

Ainakin aluksi työväenteatterien maailma oli entistä innokkaampi häntä vastaanottamaan. Orjatsalolle avattiin auliisti ovia, joita kuitenkin myös suljettiin. Kosti Elo oli innokkaana vastaanottamassa Suomeen palaavaa Orjatsaloa Tampereen Työväen Teatterin vetonaulaksi. Kuitenkin hän peräytyi eikä jatkanut enää kuuluisan näyttelijän vierailusopimusta kesän 1929 jälkeen. Kuten aiemmin totesin, asiaan vaikuttivat monet syyt, jotka eivät olleet pelkästään politiikkaan liittyviä.

Kuuluisaa Suomeen palannutta näyttelijää ylistettiin varsinkin sosiaalidemokraattisissa lehdissä, kuten *Kansan Lehdessä* sekä *Työväen Teatteritaiteessa*. Vaikka Orjatsalo oli eittämättä edelleen loistava näyttelijä, saattoi ylistys olla hiukan liian ylenpalttista ja hiukan liian ylitsevuotavaa.

*Jättiläinen, jonka rinnalla kaikki muut pienenevät, kutistuvat, siltä ainakin alussa tuntuu. Ajattelen: ruumiin ja hengen jättiläinen. Suuri ruumis ja suuri henki yhdistyneet sopivaksi yhdistykseksi, sanon yhdistykseksi enkä seokseksi. Sanat putoilevat luonnollisina ja niin mehukkaina. Ensimmäinen huomio: ääni ja liikkeet. Vain äärimmäisen raffinoitu ja rutinoitu näyttelijä voi liikehtyä hänen laillaan. Muistuu mieleen Sven Hildén ja hänen pronssipatsas-maailmanniehen ryhtinsä. Suurempi olet Aarne Orjatsalo, Sinä olet luonnollinen. Sinä olet ihminen, Sinulla on plastiikka, missä on pehmeyttä ja todellista tuntua, vailla kaikkea rinnan röyhistelemistä.*²⁹⁴

Orjatsalon sosiaalidemokraattiset ystävät järjestivät hänet Sörnäisiin teatterinjohtajaksi, mutta sekä poliittiset että taloudelliset syyt laittoivat teatterin johtajineen ahtaalle. Orjatsaloa yritettiin auttaa myös TNL:n taholta. Häntä kaavailtiin teatterineuvojan virkaan, josta hän kuitenkin kieltäytyi.²⁹⁵ Orjatsalo ei ollut luonteeltaan vaatimaton, mikä on tullut jo monessa yhteydessä esille. Hän ei sopeutunut amatööritasoisien teatterin vetäjäksi hankalina aikoina saati tyytynyt vaatimatomaan työväenteatterien neuvojan virkaan.

Julkisen ammattinsa ja skandaaleihinkin johtaneen ristiriitaisen luonteensa vuoksi hän on ollut aina hyvä maalitaulu aikalaisten ja myös jälkimaailman kovalle arvostelulle, jota on voinut lisätä niinkin inhimillinen seikka kuin kateus. Olihan Orjatsalo eittämättä tunnustettu näyttelijäkyky, lahjakas, sivistynyt, kielitaitoinen ja edullinen ulkomuodoltaan. Aiemmin mainitut ystävien luonnehdinnat Orjatsalon helposti masentuvasta ja lamautuvasta luonteesta tukevat tulkintaani

²⁹⁴ Väisänen 1929, kritiikki, Työväen Näyttämötaide, s.11

²⁹⁵ TNL:n kokous 30.5.1929, 792, Ca1, TA.

siitä, että Orjatsalo näki Suomeen paluunsa loppuvaiheessa tulleen lähtöpisteeseen, umpikujaan eikä hänelle jäänyt muuta mahdollisuutta kuin palata Yhdysvaltoihin. Saman ystävän näkemys toisinaan oman merkityksensä yliarvioivasta Orjatsalosta viittaa siihen, että ylenpalttinen suitsutus ei ehkä olisi ollut tuonkaltaiselle ihmiselle kovinkaan vastenmielistä. Tämä ei välttämättä ole lisännyt kanssaihminen saati näyttelijäkollegoiden suopeutta häntä kohtaan.

Julkisuuden ihmisen kyseessä ollessa on tietysti myös muistettava, että hän on ikään kuin julkista omaisuutta, johon on helppo lyödä leima. Silloin normaali inhimillisuus usein unohtuu. Huomattavaa oli, että Orjatsalon henkilökohtaisesti tunteneiden ihmisten suhtautumistavat saattoivatkin usein olla täysin vastakkaisia sekä jyrkästi kritisoiville ja tuomitseville näkemyksille että voimakkaasti ylistäville mielipiteille. Tästä esimerkkinä teatterialan ihmisten Heikki Väli­salmen ja Tauno Palon antama kuva Orjatsalosta. Kumpikaan heistä ei nähnyt Orjatsaloa yliver­taisen hyvänä saati pahana ihmisenä.

Orjatsalon asema tuonaikaisessa teatteri- ja kulttuurimaailmassa oli voimakkaasti kahtia jakautunut. Omissa piireissään häneen kuitenkin vielä uskottiin, mistä olivat esimerkkeinä hänen saamansa mahdollisuudet toimia työväenteattereissa ja niiden näyttämöillä. Orjatsalon näyttelijänlahjoja ja luomisvoimaisuutta ei pystytty kyseenalaistamaan, olipa tarkastelijan päässä sitten minkä väriset lasit tahansa. Orjatsalon johtamassa Sörnäisten Työväen Teatterissa näytellyt Palo muisteli Orjatsalon näyttelijätyön olleen ”loistava” ja ”koko Helsingin” käyneen sitä katsomassa, vaikka Orjatsalo olikin ”poliittisesti leimattu”.²⁹⁶ Valkoisen Suomen edustajat kuitenkin suhtautuivat häneen yksioikoisen torjuvasti. Heidän suhtautumistavassaan sekoittuivat viha ja kostonhalu ehkä jopa kateus. Yhteistä molempien piirien suhtautumiselle oli kuitenkin voimakas tunneperäisyys. Affektiot vaihtelivat voimakkaasta vihasta ylenpalttiseen ihailuun ja ylistykseen.

Politiikka koitui lopulta Orjatsalon kohtaloksi. Lupaavasti sujuneen uran teatterinjohtajana 1917–1918 katkaisi sisällissota. Vuosina 1929–1931 Suomen sisäpolitiikan äärioikeistolainen ilmapiiri sai aikaan sen, että maanpaosta palanneen näyttelijän oma elämä sekä toiminta teatterimaailmassa kohtasivat suuria hankaluuksia, joita Orjatsalo ei osannut ratkaista kuin lähtemällä takaisin Yhdysvaltoihin.

---

²⁹⁶ Palo 1969, s. 51.

Lähteet ja kirjallisuus

Arkistolähteet

Kansallisarkisto (KA)

Etsivä keskuspoliisi

Valtiollinen poliisi I 1919 – 1937

Henkilömapit kotelo 49.

Orjatsalo, Aarne, (digitaalinen henkilömappi (dig.hm) 630.)

K.. E. Primus-Nymanin yksityisarkisto

Primus-Nymanin yksityisarkiston kirjekokoelma 167, coll 162. .

Kansan arkisto (Ka)

Koiton näyttämön arkisto

Johtokunnan pöytäkirjat 1929, sisälsi myös kirjeitä, IF, Ca 3.

Henkilökunnan välikirjat 1929, IF, Hba.

Tilastot esitetystä näytelmästä 1929, IF, Da.

Tampereen kaupunginarkisto (TKA)

Tampereen maistraatin arkisto

Tampereen kaupunginhallituksen pöytäkirjat II, CI:2, 26/I.

Emanuel Lammin yksityisarkisto

Lammin yksityisarkiston yleisesittelypaperi A 386/ IV-V, TKA.

Teatterimuseon Teatteriarkisto, Helsinki.

Sörnäisten Työväen Näyttämön Kannatusyhdistys Ry

Johtokunnan pöytäkirjat 1931, TeaMA 1365, C:1

Sörnäisten Työväen Teatteri

Välikirjat 1929, TeaMA 1365, C:6.

Tampereen Työväenyhdistys (TTY)

Talous- ja Teatteritoimikunnan pöytäkirjat 1929 – 1930, sisälsi myös kirjeitä, TeaMA 1500, C:6.

Tampereen Työväen Teatteri (TTT)

Työjärjestykset 1925 - 1930, TeaMA 1500, A:1.

Työväen arkisto (TA)

Työväen Näyttämöiden Liitto (TNL)

Lähetetyt kirjeet 1927, 792, FA 4, FA 7

Lähetetyt kirjeet 1928, 792, FA 5.

Lähetetyt kirjeet 1929, 792, FA 6.

Saapuneet kirjeet 1927 – 1929, 792, FB 9.

Pöytäkirjat 1930, 792, CA 1.

Muistitietokokoelma

3463, sidos 240, Keskinen Vihtori, haastattelu.

720, sidos 39, Nurmela Hilda, haastattelu.

3654, sidos 240, Pihlaja Lauri, haastattelu.

3658, sidos 241, Arvo "Poika" Tuominen, haastattelu.

Painetut lähteet

Sanomalehdet

Aamulehti 23.1.1929 – 26.3.1929, Tampereen kaupunginkirjasto, mikrofilmi 3300.

Aamulehti 27.3.1929 – 24.5.1929, Tampereen kaupunginkirjasto, mikrofilmi 3301.

Aamulehti 25.5.1929 – 20.7.1929, Tampereen kaupunginkirjasto, mikrofilmi 3302.

Kansan Lehti 2.1.1929 – 30.4.1929, Tampereen kaupunginkirjasto, mikrofilmi 3687.

Kansan Lehti 2.5.1929 – 20.7.1929, Tampereen kaupunginkirjasto, mikrofilmi 3688.

Kirjallisuus

Haarla, Rafael 1929. Haaskalinnut-mielipidekirjoitus, Perä-Pohja, nro 54, 6.3.1929.

Hohenthal-Antin, Leonie, 1979. Tampereen teatterin ohjelmiston kehityspiirteitä Kaarle Halmeesta Rauli Lehtoseen. Hohenthal-Antin, Leonie ym., Tampereen teatterin aikamerkkejä 1904 – 1979. Treen teatterin juhlatuimikunta. Tampere.

Itkonen, O.V. 1927. Muurmannin Suomalainen Legioona. Kustannusyhtiö Kansanvalta. Helsinki.

Koskimies, Rafael 1953. Suomen Kansallisteatteri 1902 – 1917. Otava. Helsinki.

Lammi, Esko 2007. Isänmaan parhaaksi II. Suojeluskunta- ja lottatyötä Kyrösjärven seudulla 1917 – 1944. Vapaussodan ja Itsenäisyyden Kyrösjärven seudun Perinneyhdistys ry. Tampere.

Lammi, Emanuel 1929. Tampereen Työväen Teatterissa valtava jälleennäkemisen ilon ja suuren taiteen voittojuhla, Työväen näyttämötaide, nro 7.

Levas, Naemi, 1946. Tampereen Teatteri vuosina 1904 – 44. Tampereen kirjapaino-osakeyhtiö. Tampere.

Nallinmaa-Luoto, Terhi. 2003. Hämeenkyrön historia III vuodesta 1866 vuoteen 2000. Hämeenkyrön kunta ja Hämeenkyrön seurakunta. Otavan kirjapaino. Keuruu.

Nevakivi, Jukka 1970. Muurmannin legioona. Suomalaiset ja liittoutuneiden interventio Pohjois-Venäjälle 1918 – 1919. Tammi. Helsinki.

Palo, Tauno 1969. Käsi sydämellä. Toimittanut Aino Räty-Hämäläinen. Tammi. Helsinki.

Pennanen, Jarno. 1970. Tervetultua tervemenoa, Jarnon saaga 1. Porvoo.WSOY. Helsinki.

Rajala, Panu 2006. Orjatsalo, Aarne. Klinge, Matti (toim.). Suomen kansallisbiografia 7. 2006. SKS.Helsinki.

Salmelainen, Eino 1963. Parivaljakko. Tammi. Helsinki.

S.n. 1929. Pääkirjoitus. Työväen Näyttämötaide -lehti nro 7.

Tiililä, Kaarlo 1929. Päiväkirjat. 25.4.1929. Tampereen yliopiston Historiatieteen ja filosofian laitos.

Väisänen, Vilho 1929. Aarne Orjatsalo Ristiinnaulitussa, Suomen Työväen Näyttämötaide, nro 1 – 2, 1929.

Välisalmi, Heikki, 1946. Mies maailman turulla. Muistelmia. Tammi, Helsinki.

Kaunokirjallisuus

Orjatsalo Aarne 1907. Viettelijä. Kustantaja Sulo Toivonen. Tampere.

Pennanen Ain´ Elisabet 1906. Voimaihmissiä. Otava. Helsinki.

Pennanen, Eila 1973. Ruusuköynnös. WSOY. Porvoo, Helsinki.

Pennanen, Eila 1992. Tyttölapsi. WSOY. Porvoo, Helsinki, Juva.

Haastattelut

Jotaarkka, Pennanen (teatteriohjaaja ja Aarne Orjatsalon pojanpoika) Paula Reunalle 28.4.2010
(puhelinhaastattelu)

Tutkimuskirjallisuus

Aspelin Haapkylä, Eliel, 1910. Suomalaisen teatterin historia IV. Bergbomin loppukausi: Kansallisteatteri sekä liitteitä ja nimiluettelo. Suomalaisen kirjallisuuden seuran kirjapainon osakeyhtiö. Helsinki.

Aro, Matti, 1982. Kestävä Kaarisilta. Sörnäisten työväennäyttämön – Helsingin Työväenteatterin Historiikki 1905 – 65. Helsingin Työväenyhdistyksen Kannatusyhdistys RY, Länsi-Savo Oy. Mikkeli.

Ekman-Salokangas, Ulla et al (toim.) 1988, Hakuteos Savonlinna – Övermarks Tidning. Sanoma- ja paikallislehdistö 1771 – 1985. Tommila, Päiviö (päätoim.), Suomen lehdistön historia 7. Kustannuskiila Oy. Kuopio.

Haapala, Pertti 1986. Tehtaan valossa: Teollistuminen ja työväestön muodostuminen Tampereella 1820 – 1920. Vammalan kirjapaino. Vammala.

Hanski, Jari 2007, Turkia Matti, Klinge, Matti (toim.), Suomen kansallisbiografia 10. SKS. Helsinki.

Jussila, Osmo et al. 2000, Suomen poliittinen historia 1809 – 1999, 3.p. WSOY, Oppimateriaalit Oy. Helsinki.

Jussila, Osmo et al.2006, Suomen poliittinen historia 1809 – 2006, 5.p. WSOY, Oppimateriaalit Oy. Helsinki.

Kaarninen, Pekka 2004. Hakkila Väinö. Klinge Matti (toim.) Suomen kansallisbiografia 3. SKS. Helsinki.

Kalemaa, Kalevi 2006. Pennanen Jarno. Klinge Matti (toim.). Suomen kansallisbiografia 7. SKS. Helsinki.

Kanerva, Unto (s.a.). Tampereen Työväen Teatterin vaiheita. Tampereen Työväen Teatteri. Ecaré, Marjatta, Paavola, Irmeli (toim.), TTT.

Kanerva, Unto 1986. Työväenliikkeen taivalta 100 vuotta. Tampereen Työväenyhdistys 1886 – 1986. Tampere.

Kirstinä, Leena 2006. Pennanen Ain' Elisabet. Klinge, Matti (toim.).Suomen kansallisbiografia7. SKS. Helsinki.

Koski, Pirkko 2000. Kaikessa mukana Hella Wuolijoki ja hänen näytelmänsä. Otava. Helsinki.

Koski, Pirkko 1986. Kansan teatteri 1, Kansan näyttämö, Koiton näyttämö. Helsingin teatterisäätiö. Forssa.

Koski, Pirkko 1987. Kansan teatteri 2, Helsingin Kansanteatteri. Helsingin teatterisäätiö. Forssa.

Koski, Pirkko 2006. Salmelainen Eino. Klinge, Matti (toim.), Suomen kansallisbiografia 8. SKS. Helsinki.

Kotisaari, Anneli 2009. Brita Östenintytär Sursillin jälkeläiset. Sukujutut-ohjelma. Atk-palvelu Luhtasaari, Seinäjoki.

<http://www.annelikotisaari.net/Brita%200%20Sursill.htm#Taulu%20647.Luettu>

20.4.2009

Laaksovirta, Merja 1987. Nuoren valtion teatteri. Avikainen, Paula et al. Suomen historia 7. Itsenäisyyden alku. Toisen maailmansodan aika. Weilin+Göös. Espoo.

Meri, Lauri 2008. Tauno Palo. Otava. Helsinki.

Oittinen, Tytti 1991. Suomalaisen työväenteatteritoiminnan aatteelliset ja käytännölliset tavoitteet, niiden muotoutuminen ja niiden toteutuminen Työväen Näyttämöiden Liiton toiminnassa 1920 – 70. Suomen historian lisensiaattityö. Helsingin yliopisto.

Paasivirta, Juhani 1984. Suomi ja Eurooppa 1914 – 1939. Kirjayhtymä. Helsinki.

Paavolainen, Pentti ja Kukkonen Aino 2005. Näyttämöllä. Teatterihistoriaa Suomesta. WSOY. Helsinki.

Pennanen, Jotaarkka 2010. Elämää pienempi näytelmä. Like. Helsinki.

Pihljerta, Ritva-Liisa 1998, Tanner kirjailijana. Teoksessa Väinö Tanner monen särmän mies. Vuosisadan vaikuttaja tänään, Väinö Tannerin säätiö. Vantaa.

Pohjola, Kaisa 2001. Legenda Aarne Orjatsalo. Tammerkoski nro 5, 2001.

Rajala, Panu 1998. Sillanpään Hämeenkyrö. Kulttuurikuvia kesämatkailijalle. Otava. Keuruu.

Rajala, Panu 1991. Taiteesta ja taistelusta, Tampereen Työväen Teatteri 1901 – 1918, TTT. Tampere.

Rajala, Panu 1995. Titaanien teatteri. Tampereen Työväen Teatteri 1918 – 1964. TTT. Tampere.

Rajala, Panu 2004. Tunteen tulet, taiteen tasot. Tampereen Teatteri 1904 – 2004. TT, Tampere.

Rajala, Panu 2006. Orjatsalo Aarne. Klinge, Matti (toim.). Suomen kansallisbiografia 7. SKS. Helsinki.

Salokangas, Raimo 1987. Puoluepolitiikka ja uutisjournalismi muuttuvilla lehtimarkkinoilla. Tommila, Päiviö (toim.). Suomen lehdistön historia 2. Sanomalehdistö suurlakosta talvisotaan. Kustannuskiila Oy. Kuopio.

Sélen, Kari 1987. Tammisaaren pakkotyölaitos. Avikainen, Paula et al. (toim.) Suomen historia 7. Itsenäisyyden alku. Toisen maailmansodan aika.

Siikavire, Ulla-Maija 1978. Tampereen Työväen Teatterin työväenhenkisyys vuosina 1905 – 1918. Suomen historian pro gradu -tutkielma. Tampereen yliopisto 1978.

Soukola, Timo 2006. Puro Olavi. Klinge, Matti (toim.). Suomen kansallisbiografia 7. SKS. Helsinki.

Tuominen, Arvo 1956. Kremlin kellot. Muistelmia vuosilta 1933 – 1939. Tammi. Helsinki.

Tyrkkö, Martti 1967. Ylöjärven historiaa vuosina 1866 – 1965. Ylöjärven kunta. Tampere .

Uola, Mikko 2004. Haarla Rafael. Klinge, Matti (toim.). Suomen kansallisbiografia 3. SKS. Helsinki.

Uola, Mikko 2006. Ryömä Hannes. Klinge, Matti (toim.). Suomen kansallisbiografia 8. SKS. Helsinki.

Vahtola, Jouko 2005. Suomen historia jääkaudesta Euroopan Unioniin. Sisäpolitiikkaa Suomen tasavallassa (1920 – 39). Otava. Keuruu.

Vares, Vesa 2003. Erich Rafael. Klinge, Matti (toim.). Suomen kansallisbiografia 2. SKS. Helsinki.

Veltheim, Katri ja Koski Pirkko 1988. Valokiilassa näyttelijä. Otava. Helsinki.

Väyrynen, Tarja 2006. Valtioiden sisäiset konfliktit ja rauhaanpalaamisen ongelmat: Rauhantutkimuksen teoreettiset ja eettiset lähtökohdat. Karonen Petri ja Tarjamo Kerttu (toim.) Kun sota on ohi: Sodista selviytymisen ongelmia ja niiden ratkaisumalleja 1900-luvulla. Tammer-Paino Oy. Tampere.

HENKILÖLUETTELO

Aaltonen Toini Maria (1906–1983), toimittaja, kirjailija, Orjatsalon puoliso 1928 – 39.²⁹⁷ Hän oli Orjatsalon neljäs ja viimeinen vaimo.

Elo Kosti (1873–1940), TTT:n johtajana 1919 – 40.²⁹⁸

Erich Mikko (1888–1948), asianajaja, oikeistopoliitikko, kunnes 1920-luvulla loikkasi SDP:n leiriin, jonka kansanedustajana oli useita kausia. Mainitaan veljensä oikeistopoliitikko Rafael Erichin ”poliittisena rasitteena”.²⁹⁹ Erich oli Emanuel Lammin ystävä.³⁰⁰

Haarla Rafael (1876–1938), Lapuan liikettä kannattanut paperinjalostusalalla uransa luonut teollisuusmies ja kauppaneuvos. Tampereella sijaitsi yksi hänen paperitehtaistaan sekä graniittinen edustushuvila³⁰¹, ns. Haarlan palatsi.

Hakkila Väinö (1882–1958), Tannerin sos.dem. hallituksen oikeusministeri, joka tunnettiin punaisten auttajana, mm. laki ehdonalaiseen tuomittujen vapauttamisesta rangaistusseurauksista ja kansalaisluottamuksen palauttamisesta. Tämä laki koski 1175 henkilöä.³⁰²

Lammi Emanuel (1882–1957), taloudenhoitaja Treen kaupungin palveluksessa, työväenopiston opettaja, TNL:n toimihenkilönä perustamisvuodesta 1917 useita vuosikymmeniä, SDP:n luottamustehtävissä 1910–1921 sekä toimi myös kaupunginvaltuutettuna ja eri lautakunnissa.³⁰³ Emanuel Lammi oli Orjatsalon pitkäaikainen ystävä.³⁰⁴

Lyytikäinen Mikko, newyorkilaisessa suomalaisten teatterissa toimiva henkilö, jonka tarkempia henkilötietoja ei löytynyt.³⁰⁵

Orjatsalo Toini Kaisa, (s. 1930), Toini Maria Aaltosen ja Aarne Orjatsalon tytär.³⁰⁶

Palo Tauno (1908–1982), maineikas elokuva- ja teatterinäyttelijä, joka aloitti uransa Sörnäisten Työväen Näyttämöllä (1927–32), jossa sai alan opetusta teatterinjohtajana 1930 toimineelta Aarne Orjatsalolta.³⁰⁷

Pennanen Ain’Elisabet (1881–1945), TT:n avustajana 1906, kirjailija ja runoilija, Orjatsalon aviottoman pojan Jarno Pennasen äiti.³⁰⁸

²⁹⁷ Rajala 2006, s. 367.

²⁹⁸ Rajala 1995, s.285.

²⁹⁹ Vares 2003, s.618.

³⁰⁰ Lammin kirje Arneelle 18.10.1927.

³⁰¹ Uola 2004, s. 411 – 412.

³⁰² Kaarninen 2004, s. 488 – 489.

³⁰³ Emanuel Lammin yksityisarkiston yleisesittely, A 386/ IV-V, TKA. Katso myös Kanerva 1986, s. 462 – 463.

³⁰⁴ Lammin ja Arneen kirjeenvaihto 23.7.1927 – 29.2.1928.

³⁰⁵ E.Lammin kirje Lyytikäiselle New Yorkiin 8.3.1929.

³⁰⁶ Kotisaari 2009

³⁰⁷ Palo 1969.

³⁰⁸ Kirstinä 2006, s 615.

Pennanen Jarno (1906–1969), Ain’Elisabet Pennasen ja Aarne Orjatsalon poika, lehtimies (mm. Aamulehdessä 1924 sekä 1926–30), kirjailija.³⁰⁹

Phillips, Alice, Orjatsalon kolmas vaimo,³¹⁰ englantilainen näyttelijä. Avioituneet ilmeisesti Orjatsalon ollessa Englannissa 1919–1923 Suomen sisällissodan jälkeen. He esiintyivät Yhdysvalloissa yhdessä,³¹¹ joten avioliitto on jatkunut ilmeisesti vielä Orjatsalon siirryttyä Englannista Yhdysvaltoihin vuonna 1923.

Primus-Nyman Anna-Liisa (1887–1972), Aarne Orjatsalon sisar.³¹²

Primus-Nyman Karl Emil (1887–1947), Aarne Orjatsalon sisaren mies ja Orjatsalon ystävä ja poliittinen kumppani. Hän oli sosiaalidemokraattinen lehtimies, liittyi sisällissodan aikana Muurmannin legioonaan. Hän toimi Englannissa Suomen sisällissodan jälkeen aktiivisesti armahdulakien puolesta³¹³.

Puro Olavi (1883–1933), Suomen edistysmielisen osuuskauppaliikkeen uranuurtaja, Tannerin vähemmistöhallituksen sos.dem. sisäministerinä.³¹⁴

Ryömä Hannes (1878–1939), Tannerin vähemmistöhallituksen sos.dem. valtiovarainministeri, lääkintöhallituksen pääjohtaja 1928 – 1939.³¹⁵

Salmelainen, Eino (1893–1975), TT:n johtajana 1925 – 1934, Kansan Näyttämön ja Koiton Näyttämön yhdistämisestä syntyneen Helsingin Kansanteatterin johtajana 1934 – 1939, TTT:n johtajana 1943 – 1963.³¹⁶

Tanner Väinö (1881–1966), SDP:n kansanedustaja valtiopäivillä 1907 - 62, pääministeri 1926 - 27.³¹⁷ Lapuan liikkeen kannattaja Rafael Haarla pyysi Tanneria Suomen diktaattoriksi 3.12.1929, mikä osoituksena siitä kuinka Tanner oli arvostettu myös oikeiston parissa.³¹⁸

Tuominen Arvo ”Poika” (1894–1981), Kansan Lehden toimittaja, joka oli sisällissodan aikana punaisten Vallankumouskomitean Propaganda- ja tiedoitusosaston johtaja. Hän oli 1920 perustetun Suomen Sosialistisen työväenpuolueen puoluesihteerinä. Tuominen istui 1920–1930-luvuilla kahteen otteeseen vankilassa poliittisen toimintansa vuoksi. Hän siirtyi Moskovaan 1930-luvulla ja näki läheltä Stalinin hirmutyöt ja pettyi lopulta kommunismiin.³¹⁹

Turkia Matti (1871–1946) työmies ja toimittaja, SDP:n puoluesihteerinä 1906 – 18, sisällissodan aikana punaisten ylimpiä toimihenkilöitä, maanpaossa Ruotsissa, josta palasi Suomeen 1927, oli vangittuna 1,5 vuotta ja sai lopulta presidentin armahduksen yli kahdeksan vuoden tuomiossaan.³²⁰

---

³⁰⁹ Kalemaa 2006, s.621.

³¹⁰ Kotisaari 2009.

³¹¹ Henkilökohtainen tiedonanto Orjatsalon pojanpoika Jotaarkka Pennanen Paula Reunalle 28.4.2010.

³¹² Kotisaari 2009.

³¹³ Primus-Nymanin yksityisarkisto, 167, coll.162, kirjekokoelma.

³¹⁴ Soukola 2006, s. 823- 824.

³¹⁵ Uola 2006, s. 458 – 459.

³¹⁶ Koski 2006, s. 588 – 591.

³¹⁷ Jussila et al. 2006, s.407.

³¹⁸ Pihljerta 1998, s.78 – 79.

³¹⁹ Tuominen 1956.

³²⁰ Hanski 2007, s. 82 – 84.

Tokoi Oskari (1873–1963), SDP:n kansanedustaja 1907 - 13, senaatin talousvaltuuskunnan varapj 1917, kansanvaltuuskunnan jäsen 1918, maanpaossa Kanadassa ja Amerikassa, jossa Rai-vaaja-lehden päätoimittajana. Liittyi Muurmannin legioonaa sisällissodan aikana.³²¹

Tyrni Siiri (1886–1911), aviossa Aarne Orjatsalon kanssa 1907 – 09.³²² Hän oli Aarne Orjatsalon ensimmäinen vaimo.

Virkkula Hellin (1888 – kuolinvuosi ei selvinnyt), hammaslääkäri³²³, aviossa Aarne Orjatsalon kanssa jonkin aikaa mutta avioliittovuosista ei löytynyt luotettavaa tietoa.³²⁴ Hän oli Orjatsalon toinen vaimo.³²⁵

Välisalmi Heikki (1886–1947), kirjailija, teatterikriitikko, teatteri- ja elokuvanäyttelijä, SDP:n kansanedustaja 1917 – 18, Aarne Orjatsalon ystävä.³²⁶

---

³²¹ Jussila et al.2006, s.408.

³²² Kotisaari 2009.

³²³ Pennanen 2010. s.207.

³²⁴ Kotisaari 2009.

³²⁵ Pennanen 2010, 207.

³²⁶ Välisalmi 1946.

